

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEN
FİİLLERİN ANLAM AÇISINDAN ÇEŞİTLENMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sebíne ABİD

Ankara-2006

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEN
FİİLLERİN ANLAM AÇISINDAN ÇEŞİTLENMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sebine ABİD

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Ankara-2006

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEN
FİİLLERİN ANLAM AÇISINDAN ÇEŞİTLENMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
GENEL KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ	1
FİİLLERİN KARŞILAŞTIRILMASI	
Aparmak	12
Aktarmak	14
Atışmak	16
Aldırmak	17
Azmak	19
Bastırmak	20
Çabalamak	23
Çatmak	24
Danmak	27
Danlamak	28
Danışmak	29
Dayanmak	30
Değinmek	33
Dermek	34
Dikmek	35
Düşmek	37
Gevşemek	41
Gözlemek	43
Gücenmek	45
Güdmek	46
İşlemek	48
İtmek	50
Kayırmak	52
Kayıtmak	53

Kaytarmak	55
Kışkırtmak	56
Koşmak	57
Kurtarmak	59
Okşamak	61
Ötmek	64
Saklamak	66
Salmak	68
Sallamak	71
Tapmak	72
Tartmak	74
Tartışmak	76
Tıksınmek	78
Uğramak	79
Ulamak	80
Ulaşmak	82
Üzmek	83
Yapmak	85
Yortmak	88
Yozmak	89
 SONUÇ	91
TEZİN ÖZETİ	95
ABSTRACT	97
KAYNAKLAR	99

GENEL KISALTMALAR

Az. T	Azerbaycan Türkçesi
arg	argo
Batı T.	Batı Türkçesi
bkz	bakınız
c	cild
Çağ	Çağatay
d	dizin
den	durum ekiyle kullanılan fiil
D.L.T	Divanü-Lügat-it-Türk
esk	eskimiş
E.T.Y	Eski Türk Yazıtları
-e	durum ekiyle kullanılan fiil
Fars	Farsca
hlk	halk ağzında
köhn	köhnelmiş
Kam.T	Kamus- Türki
K.B	Kudatgu-Bilig
-le	ile edatiyla kullanılan fiil
m	metin
mec	mecaz
Moğ	Moğolca
nsz	nesne almayan fiil
N.F	Nehcül-Feradis
Osm	Osmanlıca
Ram	G.Ramsted
Räs	Räsänen
s	sayfa
T.T	Türkiye Türkçesi
Tar.S	Tarama Sözlüğü

Tuv	Tuvaca
Uyg.	Uygurca
vb	ve benzerleri

YER ADI KISALTMALARI

Ada-Adana	Krş-Kırşehir
Af-Afyon	Kr-Kars
Ağ-Ağrı	Kü-Kütahya
Alt-Altay	Ks-Kastamonu
Ama-Amasya	Nğ-Niğde
Ank-Ankara	Ky-Kayseri
Ant-Antalya	Or-Ordu
Ar-Ardahan	Mr-Mersin
Art-Artvin	Mğ-Muğla
Ay-Aydın	Mn-Manisa
Az-Azerbaycan	Isp-Isparta
Bo-Bolu	Sv-Sivas
Br-Bor	Sm-Samsun
Brd-Burdur	Rz-Rize
Brs	Bursa
Çkr-Çankırı	To-Tokat
Çnk-Çanakkale	Tr-Trabzon
Düz-düzce	T-Türkiye
Dz-Denizli	Uş-Uşak
Ezc-Erzincan	Yz-Yozgat
Ezm-Erzurum	Uyg-Uygur
Ger-Gerede	Vn-Van
Gr-Giresun	Zn-Zonguldak
Iğ	Iğdır
İç-İçel	İz-İzmir
Krk	Kırklareli

ÖNSÖZ

Toplumlar arasındaki yazılı veya sözlü her türlü iletişim dilin kapsamı içinde bir anlaşma aracıdır. Bu genel özellik içinde dilin asıl önemi, iletişimini sağlamasının yanı sıra insanlar arasında ortak duygusal, düşünce, hayal ve tavır birliği kurmasıdır.

Diğer bir söyleyişle dil, insanları birey olmaktan daha yukarı basamaklara yükselterek, onlara millet olma vasfi kazandırır; milletin oluşumunu, devamlılığını temin eder. Dil, milleti oluşturan bireyleri her yönüyle birbirlerine bağlayan en güçlü unsurlardan biridir. Dilin bu özelliğini Türk dilinin kolları arasında görmek mümkündür. Bu genel ilkeye rağmen çeşitli nedenlerle aynı dili konuşan toplumlar arasında farklılıkların olması kaçınılmazdır. Bu nedenler siyasi olabileceği gibi kültürel ve sosyal etkiler halinde de görülebilir.

Dilin millet hayatındaki rolü bilinen bir gerçektir. Milletleri bölmek, parçalamak, yok etmek isteyenler de tam tersine birleştirmek isteyenler de öncelikle dile başvurur ve dilden hareket ederler.

Bir dil kendi doğal yasalarına göre, durmadan değişir, yenilenir. Bu değişiklik ve yenilenme, toplumun bireyleri arasında anlaşma aracı olarak kalacak ölçüde bir değişikliktir. Toplum içinde zamanla görülen değişikliklerin dil değişim ve yenileşmesindeki etkisi büyiktür.

Dil biçimlenmesi ve işlemesi toplumdan topluma değişen ve her toplumun özelliklerine uygun birer kalıba giren sosyal bir varlık, sosyal bir kurumdur. Bir dil toplum içinde o toplumun bütün kişilerinin ortaklaşa katkıları ile öyle bir biçim almıştır ki, onu ancak o toplumdan olan kimseler kolaylıkla anlayabilir ve kullanabilirler. O toplum dışında kalanların dili kavramaları dilin yapı ve işleyişini özel olarak öğrenmelerine bağlıdır.

Demek oluyor ki, biribirinden ayrı toplumlar halinde yaşayan insan toplulukları kendi duygusu ve düşünce sistemlerine bağlı olarak ayrı ayrı diller yaratmışlardır. Her ne kadar, dil bütün insanlar için evrensel bir varlık ise de, onu konuşan ve yazan toplumlarda çeşitli sebeplerle değişik biçimlerde kendini göstermiştir. Bazı dillerde biribirine yakın kavramları anlatan pek çok kelime bulunduğu halde, bazı dillerde böyle bir çeşitliliğin olmaması o dilin sosyal özelliklerine bağlıdır.

Kısaca degindigimiz bu özellikler, ele aldığımız Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi için de geçerlidir. Bu çalışmada birbirine birçok bakımından yakın olan ve aynı kaynaktan beslenen iki dildeki fiiller ele alınmıştır. Bu yüksek lisans tezi tek kaynaktan ortaya çıkan zamanla bazı siyasi, tarihi, coğrafi sebeplerden dolayı aralarında farklılıklar oluşan Batı Türkçesinin iki büyük kolu olan Türkiye Türkçe'si ile Azerbaycan Türkçesi'ndeki fiillerin anlam çeşitliliği bakımından karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmanın amacı yalnız iki Türkçe arasındaki fiillerin anamlarını kıyaslamak değil, bu fiillerin her iki Türkçedeki yapısı, kökü, ses özellikleri ağızlardaki anlamı, kullanımı da örneklerle işlenmiş, ağırlık fiiller arasındaki anlam çeşitliliğine verilmiştir. Bu iki Türkçe arasında farklılıklar en çok kelimelerin anamlarında görülür.

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki farkların ilk belirtileri Eski Anadolu Türkçesi devresinde başlamış, ses, yapı ve anlam bakımından ayırilıklar giderek derinleşmiştir.

Batı Türkçesinin bu iki kolu arasındaki farklar esas itibariyle ağız farkları yani telaffuz ayırilıkları, ses ayırilıkları anlam ayırilıklarıdır. Şekil ayırilıkları ise azdır. Muhakkak ki uzun süre birbirinden ayrı kalan, başka dillerden etkilenen bu iki Türkçe arasında farklar hem konuşma dilinde, hem yazı dilinde ortaya çıkmıştır. Ancak bu farklılıklar esas itibariyle konuşma dilinde kalmış, ayırilıklar Azerbaycan sahasında eskiden beri yazı diline

fazla intikal etmemiştir.

Her iki Türkçede de biçim bakımından aynı olan anlamca değişmiş bir fiil taşıdığı kavramlardan az ya da çok uzaklaşmış, onunla uzak yakın ilgisi bulunan, ya da hiç ilgisi bulunmayan yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmiştir.

Genel olarak anlam değişimleri uzun bir süre içinde meydana gelir. Bir toplumun yaşamışında, yapısında kısa bir süre içinde ortaya çıkan değişimler, yapılan müdahaleler ve devrimlerle hızlanır. Bu bakımından değişme süreleri sosyal ve siyasi gelişmelere bağlıdır.

Dilin öz kelimelerine yüklenen anlamlar yabancı kaynaklı sözlerin dile girmesiyle de alâkalıdır. Bu da anlamlardaki gelişmeyi hızlandıran bir başka unsurdur.

Bir kelimenin anlamının değişmesi uzun bir süre içinde olduğu için eski anlamı dilde hemen kaybolmaz, ortak dilde unutulmuş, kaybolmuş olsa bile, birtakım kanunların etkisiyle dilin lehçe ve ağızlarında uzun bir süre yaşar, örnekler söz konusu anlamı korur. Hele atasözlerine ve deyimlere geçmiş anlamlar hiçbir zaman silinmez.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin sözlükleri ayrı ayrı ele alınarak fiillerin anlamları karşılaştırılmıştır. Ayrıca her iki Türkçedeki fiillerin yapısı, kökeni, anlamı, ağırlardaki kullanımı hakkında bilgi verilmiştir. Bunlar ayrıntılı olarak giriş bölümünde işlenmiştir.

Her ne kadar kaynak yönünden bazı eksikliklerle karşılaşışsam da, her iki Türkçede ortak kullanılan fiillerin anlamını çeşitlendiren sebepleri bulmaya gayret ettim. Bu çeşitlenmenin tarihi mi, siyasi mi, yoksa coğrafi sebeplerle bağlantılı mı olduğunu ortaya çıkarmaya çalıştım. Böylece her iki dildeki bu farklılığı belirleyerek eksiklikleri, diller arasındaki iletişim sızılıkten kaynaklanan durumu gösterdim.

Bir başka amacım bu tür karşılaştırmalar yapıp, bu iki kardeş dili biribirine yaklaşımak, aralarındaki anlam çeşitliliğini göstermek bu iki dilin söz hazinelerinin

karşılıklı alışverişini sağlamaktır.

Bu çalışmada değerli katkılarını esirgemeyen Hocam Hamza ZÜLFİKAR'a yardımlarından dolayı teşekkürümü sunarım.

GİRİŞ

Diller başlangıçta ortak bir kaynağa dayanmakta ise de, zaman içinde, özellikle coğrafi sahalara dağılmışının meydana geldiği dönemlerde birtakım lehçelere ayrılp yeni özellikler kazanmaktadır.

Türk dili bu tür dillerden biridir. Bilginlerin ortaya attıkları değişik görüşlere göre, Türk dilinin kaynağı Orta Asya'dır. Kimine göre de Altay havasıdır. Türk dili buralardan doğmuş, batıya, güneye, kuzeye yayılmıştır. Bilginler bu tarihi olaya dayanarak, Türk dilinin çok değişik öbekler oluşturduğunu, bunun da sonradan göç edilen yerlerle bağlantılı bulunduğu ileri sürümleridir. Büyüklü, küçüklü birimler oluşturan bu öbeklerin bazıı Çuvaş, Yakut, Kirgız örneklerinde olduğu gibi ayrı bir dil niteliği kazanmış gibidir. Bugün yeryüzünde kırkın üzerinde Türk dili obeği vardır.

Halbuki Türkçe ilk ortaya çıktığı vakit bugünkü gibi dağınık, çeşitli lehçe ve ağızlarla bölünmüş değildi, Orta Asya'da sınırlı bir bölgedeydi. Türklerin bu alanın dışına taşmasından itibaren Türk dilinde bazı farklılıklar baş gösterdi. Zamanla ortaya çıkan farklılıkların birçok sosyal ve kültürel etkeni vardır. Alfabe değişikliği, bağımsızlık bu etkenlerden biridir.

XI.yüz yıl ve sonrası Orta Asya Türkleri için devamlı bir göç devridir. Bir kısım Türk kolları orada kalırken, bir kısım Türk boyları da kuzeye, batıya göç etmişlerdir. Bir kol Kafkaslarda yerleşmiş; bir kol güneye inmiş; bir başka kol ise Anadolu'ya girmiştir. Böylece çeşitli tarihlerde büyük kitleler halinde göç eden Türk boyları İran, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak, Anadolu ve Rumeliye yayılmışlardır. Bu geniş coğrafi yayılış, o zamana kadar, Orta Asya'da tek bir yazı dili halinde devam eden Türk dilinde bazı

farklılaşmalara sebebiyet vermiş ve Türkçe birtakım dallanmalara uğramıştır. Ancak her kol bir yazı dili kurma imkânı bulamamış, bu yüzden bazı grup dilleri sadece konuşma dili olarak kalmıştır. Bazı sahalarda ise meydana getirilen yazı dilleri gelişme imkânı bularak günümüz'e kadar gelen bir yazı dili olarak devam etmiştir. Gelişme imkânı bulan Türk dilinin kolları da taşındıkları özellikler bakımından biribirinin aynısı olmamış; ses ve şekil bakımından farklılaşmıştır. Türk yazı dili XIII. yüz yılın başından itibaren iki ayrı yazı dili haline gelmiştir. Anadolu'da ortaya çıkan bu ikinci yazı dilinin oluşumu birtakım siyasi ve coğrafi sebeplere bağlanır. Orta Asya'dan batıya doğru başlayan büyük göçler neticesinde Anadolu'ya daha sonra Azerbaycan'a ve diğer Türk ülkelerine ulaşan Oğuz Türkleri buraya yerleşmiş ve yerli halkla kaynaşmışlar. Oğuzcanın bu dillerin oluşumunda çok büyük etkisi olmuş ve Batı Türkçesi (Oğuz Türkçesi) denilen Türkçe meydana gelmiştir. Türklerin Müslüman olması, Türk dilinin tarihi gelişiminde önemli bir dönüm noktasıdır.

XIX. yüz yılda Azerbaycan ve Türkmenistan'ının Rus boyunduruğuna girmesi, Balkanların Osmanlı'nın elinden çıkması ve nihayet Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasıyla Batı Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagauz Türkçesi olmak üzere dört ana kola ayrılmıştır

Türk dilinin bu kolları birer yazı dili olarak eser vermiş olamalarına rağmen, farklı istikametlere yönelik durumunda kalmışlardır. Bu farklılıkta Rusya işitilası yanında, alfabe değişiklikleri ile Türkçenin bu kolları az çok birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrılmada Rusça'nın etkisi rol oynamıştır.

XX. yüz yılın başlarına kadar genel olarak tek bir yazı dili ve tek bir alfabe kullanan Türkler, bu yüz yılın başlarında çeşitli siyasi sebeplerle birbirinden ayrılmış ve konuşukları lehçelerin her birine 'dil' denilmiş, bu kollar arasındaki farklılıklar zamanla daha da artmış her biri için ayrı bir alfabe uydurulmuştur. Telâffuzdaki farklılıklar esas

alınarak bu parçalanmada aynı dilin ağızları, ayrı ayrı birer yazı dili hâline getirilmek istenmiştir.

Aynı kökten çıkan bu lehçelerin, ayrı ayrı birer dil durumuna getirilmek istenmesi, her türlü zorlamaya rağmen Türk dilinin temelindeki sağlamlık sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Eski Sovyetler Birliği'nin esareti altında yaşayan 150 milyondan fazla Türk insanı, bütün maddi manevi baskılara rağmen dillerini unutmamış, kendi şive ve lehçelerinde eserler vermeye devam etmişlerdir.

Ağızların yazı diline dönüştürülmesine, bu maksada yönelik olarak farklılaşmaya gidilmesine, ayrı ayrı alfabeler icat edilmesine rağmen bu lehçeler bugün bile aynı dil sayılabilcek kadar biribirine yakındır. Bu kadar geniş bir sahaya yayılmış olan Türk dili, her türlü siyasi ve coğrafi, ayrılığa rağmen parça parça da olsa, temelde özelliğini korumuş ve günümüze kadar gelişerek gelebilmişlerdir. Değişik coğrafyalarda ve değişik yönetimlerde yaşayan topluluklar farklı alfabelerle yazı yazmalarına rağmen, özellikle Batı Türkçesi veya Oğuz Grubu Lehçeleri diye adlandırdığımız bu yazı dillerinde farklar o kadar da büyük değildir. Bütün olumsuz gayretlere rağmen, Batı Türkçesi içinde yer alan lehçeleri kullanan insanların biribirlerini anlamaları uzun bir zaman gerektirmez. Fakat aradaki zaman ve mekân farklarından kaynaklanan bazı değişik kullanımlar da yok değildir. Ancak bu durum genel eğilimi etkileyebileceğ seviyede değildir.¹

Bu genel değerlendirmeden sonra Batı Türkçesinin iki büyük ve tarihi kolu olan ve her bakımından biribirine çok benzeyen Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki ses ve şekil bakımından meydana gelen farklılıklar anlamlarda da kendini göstermiştir. Anlamlardaki farklılaşmanın bu iki dil arasındaki iletişim sızılıkten ileri gelmiş olması, yaşanan tarihi süreçle de yakından ilgisidir. Konu aslında bu iki lehçe arasındaki

¹ Emine Gürsoy Naskali, *Yeni Türkiye*, 1997, Mayıs, Haziran 15, s.202.

ses, şekil ve anlam farklılığı içinde olup geniş bir araştırma alanıdır. Bu bakımından ben çalışmamda danışmanımın yönlendirmesine bağlı olarak fiillerin bir bölümünü seçtim ve aralarındaki anlam farklılıklarını tespite çalıştım. Bu farklılaşmanın çeşitli sebepleri arasında iletişimizliği ilk etkenlerden biri sayıyoruz. Başka dillerin etkisi altında kalınması, bir başka etkendir. Bir fiilin Türkiye Türkçesindeki anlam çeşitliliğini Azerbaycan Türkçesinde görmememiz veya Azerbaycan Türkçesindeki anlam çeşitliliğine Türkiye Türkçesinde rastlamayışımız bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bir yandan anlam bakımından tarihi dönemlere bağlı kalarak anlamda çeşitlilik görülürken bir başka yandan tercüme yoluyla bazan da anlam genişlemesiyle iki lehçe arasında farklılıklar doğmuştur.

Bu çalışmayı ortaya koyarken konuyu 100 fiille sınırlandırdım. Fiilleri seçenken alfabetik sırayı gözettim, öte yandan aralarında anlam farkı çok olan örneklerde ağırlık verdim. Kök ve yapı bakımından Türkçe olan fiilleri seçtim. Aralarında Moğolca kökenli olanlar da vardır. Biri Farsça (*danişten*) diğer Tuvaca (*kayırmak*) fiillerini de bunlara ekledim. Esasen fiillerin büyük bir bölümü Türkçe kökenlidir. Sözlüklerden ve çeşitli metinlerden seçtiğim fiilleri ayrı ayrı fisledim, anımlarını tespit ettim, aynı fiilin iki lehçeye ait olan anımlarını ve örneklerini yan yana getirerek aradaki anlam farklarını çıkardım. Bunların yapısını, kökenini, ağızlardaki kullanılmasını işleyerek anımlarını karşılaştırdım. Ağızlarda kalan ortaklığını tespit etmekti. Araştırmalarım sırasında fiillerin kökenine de inmek gerekmistiştir.

E.V. Sevortyan'ının '*Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü*' adlı eseri ile Rusya Bilimler Akademisince yayınlanan '*Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü*' adlı sözlükler kullandığım kaynakların başlılacalarıdır. Bu fiillerin kökeniyle ilgili bilgileri

Rusça'dan Türkçeye çevirerek değerlendirdim.

Burada şu noktayı da belirtmeden geçmiyelim. *Azerbaycan sözlük*'nde madde başlarında fiillerin çekim ekleriyle kullandığı gösterilmemiş, Türk Dil Kurumunun 'Türkçe Sözlük'ünde ise bu fiillerin karşısında çekim ekleri verilmiştir. Bu bilgi çalışmamın sağlıklı yürütülmesine imkân sağlamıştır.

Bugüne kadar Türk dillerindeki fiiller üzerinde makalleler kitaplar yayımlanmış,² birçok yeni bilgilere ulaşılmıştır. Ancak anlamlardaki farklılık ve bunların sebepleri üzerinde yeterince durulmamıştır.

Anlatımda kolaylık sağlamak amacıyla Türkiye Türkçesinin TT. Azerbaycan Türkçesi AzT.kısaltmasını kullandım.

Hem Türkiye Türkçesinde hem Azerbaycan Türkçesinde fiiller varlığın hareketini, eylemini ifade eden sözcüklerdir. Her iki Türkçede de fiillerin çoğu Türk kökenlidir. Yabancı kökenli fiillere az rastlanmaktadır. Bununla birlikte G.Ramsted, M.Rasanen, N.Poppe, W.Radloff gibi dilciler bazı fiillerin Moğolcadan gelme olduğu kanısındadırlar: Onlara göre *bastırmak* Moğ.'dan *basu*'dan (atmak, ezmek); *dikmek* Moğ. *čike<tike* (doğru, düz, duruş hakkında); *gevşemek* Moğ. *kev* (çığnemek); *koşmak* Moğ. *xoli*, *xolbo* (karıştırmak, birleştirmek); *ötmek* Moğ. *öći<öti* (demek, konuşmak, haber, bilgi vermek); *salmak* Moğ. *salaji*'den (ezik, sarkık); *üzmek* Moğ. *uru/urax* (koparmak, sökmek, yırtmak); *danişmak* Fars. *danişten* (bilmek); *kayırmak* Tuv. *hayırğa*'dan gelme olduğunu gösteriyorlar.

Aparmak, atışmak, aldırmak, azmak, aktarmak, çapalamak, çatmak, dayanmak, danmak, danlamak, dermek, değinmek, itmek, işlemek, kışkırtmak, gütmek, kayıtmak,

² Necmettin Hacıemoğlu, *Türk Dilinde Fiiller*, Ankara 1991.
G.Bağirov, *Azerbaycan Dilinde Fiillerin Leksik-Semantik İnkşafı*, Bakü 1971.

kaytarmak, kurtarmak, okşamak, saklamak, sallamak, tapmak, tartmak, tartışmak, tiksinmek, uğramak, ulamak, ulaşmak gibi fiillerin kökü ise Türkcedir.

Hem Türkiye Türkçesinin, hem Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde ve ağızlarında ortak kullanılan, fakat farklı anlam ifade eden fiiller sayısı bu 100 içinde 36'dır. Söz konusu 36 fiil şunlardır:

Atışmak, aldırmak, azmak, aktarmak, bastırmak, çapalamak, çatmak, danışmak, dayanmak, deiginmek, dikmek, düşmek, itmek, işlemek, kıskırtmak, gevşemek, güdmek, gözlemek, gücenmek, kayırmak, koşmak, kurtarmak, okşamak, ötmek, saklamak, salmak, sallamak, tapmak, tartmak, tartışmak, tiksinmek, uğramak, ulamak, ulaşmak, üzmek, yapmak.

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında ses bakımından kısmen farklılık gösteren fiiller ise şunlardır:

T.T.	Az.T.
d/t değişimi: <i>dikmek</i>	<i>tikmek</i>
ğ/y değişimi: <i>deginmek</i>	<i>deyinmek</i>
e/ö değişimi: <i>gevşemek</i>	<i>gövşemek</i>
k/x(h) değişimi: <i>aktarmak</i>	<i>axtarmak.</i>
k/x(h) değişimi: <i>okşamak</i>	<i>oxşamak</i>
k/x(h)değişimi: <i>saklamak</i>	<i>saxlamak</i>
k/q değişimi: <i>kayırmak</i>	<i>qayırmak</i>
k/q değişimi: <i>kayıtmak</i>	<i>qayıtmak</i>
k/q değişimi: <i>kaytarmak</i>	<i>qaytarmak</i>
k/q değişimi: <i>kıskırtmak</i>	<i>qışkırtmak</i>
k/q değişimi: <i>koşmak</i>	<i>qoşmak</i>

d/t değişimi: <i>dikmek</i>	<i>tikmek</i>
ğ/y değişimi: <i>deginmek</i>	<i>deyinmek</i>
e/ö değişimi: <i>gevşemek</i>	<i>gövşemek</i>
k/x(h) değişimi: <i>aktarmak</i>	<i>axtarmak.</i>
k/x(h) değişimi: <i>okşamak</i>	<i>oxşamak</i>
k/x(h)değişimi: <i>saklamak</i>	<i>saxlamak</i>
k/q değişimi: <i>kayırmak</i>	<i>qayırmak</i>
k/q değişimi: <i>kayıtmak</i>	<i>qayıtmak</i>
k/q değişimi: <i>kaytarmak</i>	<i>qaytarmak</i>
k/q değişimi: <i>kıskırtmak</i>	<i>qışkırtmak</i>
k/q değişimi: <i>koşmak</i>	<i>qoşmak</i>

k/q değişimi: <i>kurtarmak</i>	<i>qurtarmak</i>
t/d değişimi: <i>bastırmak</i>	<i>basdırma</i>
t/d değişimi: <i>gütmek</i>	<i>güdme</i>
t/d değişimi: <i>tartmak</i>	<i>dartma</i>
t/d değişimi: <i>tartışmak</i>	<i>dartışma</i>
t/d değişimi: <i>tiksinmek</i>	<i>dikisinme</i>

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında ses bakımından bir farklılık göstermeyen fiiller bu listeye dahil edilmemiştir. Görüldüğü gibi bu 100 fiil arasında ses özellikleri bakımından farklılık gösteren 17 fiildir.

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında bazı ses ayrılıkları olmasına rağmen şekil bakımından bu fiiller aynıdır. Farklılık asıl bu fiillerin anlamını karşılaştırırken ortaya çıkmaktadır.

Fiiller arasındaki anlam farklılığının dayandığı sebepler arasında başta iletişimimsizliği gösterebiliriz. Bunun yanısıra coğrafi konum ve mekân farklılığı da bir etkendir. Farklı kültürlerin etkisinde kalınmayı da bu sebepler arasında katabiliriz. Belirtmek gerekir ki aynı dil grubu ve lehçesi içinde değişik boyalar bulunabilir. Nitekim Anadolu'ya yapılan göçler Azerbaycan'ın etnik yapısı bu farklılaşmanın bir diğer sebebidir. Bunlara bağlı olarak iki dil grubu arasında ortaya çıkan ses ve yapı değişikliği yukarıda örneklerini verdığımız fiilllerde görülebilmektedir. Anlam genişlemeleri ve anlam daralmaları ya da gruplar arasında oluşan anlam ayrılıkları bu iki lehçeyi az da olsa birbirinden uzaklaştırmıştır. Bu iki lehçe arasındaki farklılaşma bazen de vurgularda ve tonlamalarda kendini gösterir.

Anlam farklılaşması bazı örneklerde derindir. Bugün Azerbaycan Türkçesinde 'bir nesneyi yere dikmek toprağa yerleştirmek, saklamak' anlamına gelen *bastırmak* fiili Türkiye Türkçesinde bu anlamıyla kullanılmamaktadır. Anadolu ağızlarında bile rastlanmayan bu anlam Eski Yazılı Anıtlarda da bulunmamaktadır. Bu ilgi çekici durum söz konusu fiilin zamanla geliştiği veya başka dillerden etkilendiği düşüncesini doğurmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde 'bir cismi dik olarak durdurmak, yetiştirmek için bir bitkiyi toprağa yerleştirmek anlamıyla kullanılmayan Türkiye Türkçesindeki *dikmek* fiillinin kök anlamıyla 'doğu, düz duruş hakkında' bağlantısı vardır. *Kâş. Divan*'ında bu anlam 'dik durmak' fiiliyle gösterilir. Azerbaycan Türkçesinde bu anlamı ifade eden fiil 'dik durmak'tır.

Şekil bakımından aynı olan bir başka fiil *kaytarmak*'tır. Az.T'de bu fiil kök anlamı 'geri döndürmek, dönmek' anımlarına gelir.

Kâş. Divanın'da bu fiil 'yoneltisinde döndermek, çevirmek' anlamıyla geçmektedir. T.T'de ise bu anlam unutulmuş yalnızca yukarıda belirtilen bu anlam halk ağzında(İz, Brs, Tr, Kr, Ama) kalmıştır.³

Her iki Türkçede de anlam farkı gösteren bir diğer fiil *okşamak*'dır. Kök anlamı olan 'benzemek' bugün Azerbaycan Türkçesinde korunmakta ve kullanılmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinde bu fiil eskiden 'benzemek' anlamında kullanılıyordu. Bugün ise yazı dilinde bu anlam bulunmamaktadır. Fiilin bu kök biçimde bu anlamını Uygurcada bulabiliyoruz.(Uyg. *oqşa, oyşa-ähneln*; T.T.W 50.)

D. Korkut'ta *okşamak* 'sevmek, gönül vermek' anlamıyla geçmektedir. *Yirmi dört*

³ *Derleme Sözlüğü*, VIII c, s. 2708.

*boyin ohşayan Deli Tundar yetdi.*⁴ Kâş.Divanı’nda ise *okşamak* ‘şakalaşmak, oynasmak, benzemek’.⁵

Bugün Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bu anlam kaybolmuş ise de, Anadolu ağızlarında ise bu anlam Mardin yöresinde korunmamaktadır.⁶

Türkiye Türkçesinde bu fiilin anlamı daralmış bir tek ‘sıvazlamak’ anlamı kullanılmaktadır.

üzmek fiili Eski Türkçede ‘kırmak, kesmek’ anlamında görülmektedir. Fiilin kök anlamı da E.V.Sevortyan’ın etimoloji sözlüğünde de ‘kırmak, ezmek’ olarak geçmektedir.⁷

Tonyukuk Güney 13; Uyg. belgelerinden Altun Yarukta 12/18; (Örn. *Yinçge eriklig üzgeli uçuz (ince iken kırması kolay), Ünümüñ idi üzmetin kıkıra bartum. Sesimi hiç kesmeden bağırarak yürüdüüm. Kâş. Divanın*’da ‘ip ve benzeri şeyleri kesme’ anlamıyla geçmektedir. *Ol yip üzdi. O ipi kesdi.*

Eski Anadolu Türkçesinde *kırmak* (Örn.İşkname1739); *kesmek* (Salatınnames.98); *koparmak* (D.Korkut, M.Ergin, s.275-6) anlamıyla yaygın olan *üzmek*, Türk lehçelerde de türevleriyle birlikte geniş bir kullanımına sahiptir.⁸

Azerbaycan Türkçesin’de bugün yaygın olarak kullanılan *üzmek* fiil ‘koparmak, kesmek’ anımlarıyla kullanılmaktadır. Bu Azerbaycan Türkçesinde fiil kök anlamını korurken Türkiye Türkçesinin yazı dilinde ilgi çekici bir anlam değişmesine uğramıştır. T.S’de her ne kadar ilk anlam olarak ‘bir şeyi gerip çekerek gevsetmek’ gösterilmişse de, daha çok yaygın olan anlam ‘üzüntü, keder vermek’tir.

Konu ile ilgili örnekleri artırabiliriz. Dizin bölümünde yüz fiil iki lehçede karşılıklı

⁴ Mührrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı metin-sözlük*, Ankara 1964 s.199.

⁵ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk* dizini, Anklara 1991, s. 428.

⁶ *Derleme Sözlüğü*, IX c, s. 3273.

⁷ E.V.Sevortyan, *Etimolojiceski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1974, s.622.

⁸ Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, 1971, s.144.

olarak ele alınmıştır.

Hemen belirtelim ki, İki Türkçe arasında yazı dilinde görülen farklılık Türkiye Halk Ağızı ile Azerbaycan yazı dili arasında o kadar da derin değildir. Anlamca ortaklık bu iki noktada daha fazladır. Bu durum fiiller arasında daha belirgindir. Özellikle Doğu Anadolu Ağızları Azerbaycan yazı diline çok daha yakındır. Azerbaycan Türkçesinin özellikleri ve tesiri Kars'tan başlayarak Samsun-Sivas İskenderun çizgisine bazan da Orta Anadolunun içlerine kadar hissedilir. Azeri ve Türkiye sahaları arasındaki temas ve birleşme noktaları Anadolu'nun ortalarına kadardır. Bu durumun tarihi boyutunu Kadı Burhaneddin'in Divanında görebilmekteyiz.

Türkiye Halk ağzıyla Azerbaycan yazı dilinin anlamca ve yapıca ortaklığuna aşağıdaki örnekleri gösterilebiliz:

Aparmak, danmak, danlamak, dermek, kayitmak, kaytarmak, yozmak, yortmak.

Bu fiilerden *aparmak* (*Uş, Isp, Brs, İğ, Es, Cr, Rz vb.*), *danmak* (*Ky, Dz, Ks, To, Gr, Ank*), *danlamak* (*Dy, Cr, Mr,*); *dermek* (*Ist, Ky, İç, Mğ vb.*) *yortmak* (*Ky, Nğ, İç*); AZ.T'nin yazı diliyle aynı anlamda kullanılmaktadır.

Yozmak (*Tk, Isp, Brd, Zn*); *kaytarmak* (*Kü, Isp, Brd, Mn, İç, Kn*) fiilleri ise Azerbaycan Türkçesi'nin yazı dilinden farklı anlamlarla kullanmaktadır.

Bütün bu bilgilere dayanarak Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki birtakım farkların mevcut olduğunu saklayamayız.

Farklılıklarını doğuran sebeplerden bazlarına yukarıda dejindik. Anadolu ağızları ile Azerbaycan yazı dilinin gösterdiği ortaklıklar belirtilmeye değer bir husustur.

Bütün bu farklılıklara rağmen yaptığıımız incelemeden şöyle bir sonuca çıkarılabilir:

Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri günümüze kadar hiçbir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemiş, sadece ayrı siyasi idarelerde, ayrı sosyal çevrelerde ve ayrı kültür merkezlerindeki gelişmelere bağlı olarak iki yazı dili halinde ortaya çıkmıştır. 100 fiili esas alarak yaptığım bu araştırmada gördüğüm ses, şekil ve anlam farklılığındaki sınırlılık beni bu kaniya sevk etmiştir.

FİİLLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

APARMAK

T.T. aparmak (-i) hlk. 1. Almak, alıp götürmek;

2. argo. Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak; *Söziü geçen para ehemiyetsiz bir şeydi ve müdür müavini, onu çok ustalıkla aparmıştı.*¹ (-H.Taner)

Az.T. aparmaq 1. Bir şeyi əlinə götürərək yaxud dalına yükləyərək bir yerdən başqa yerə köçürmək, Gətirmək. *Uşağı qucağında aparmaq. Yükü dalında aparmaq.*

//Daşımaq, nəql etmək. *Qatar çoxlu yük apardı. Qarışqa dən aparır.*

2. Birinin hərəkətini yönəltmək, yol göstərmək, Özü bərabər yeriməsinə kömək etmək, yaxud getməyə məcbur etmək, Özü ilə bərabər gətirmək. *Qocanın qolundan tutub apardı.*

3. Özü ilə bərabər götürüb getmək. *Kötüyü çay apardı.*

4. Oğurlamaq, qaçırmak, alıb qaçmaq. *Oğrular inəyi töylədən apardılar.*

5. məc. Udmaq, qazanmaq, qalib gəlmək (oyunda, məhkəmədə) *Məhkəmədə işi hansı tərəf apardı?-Kim oxusa aparıbdır.* (M.Cəlal)

6. məc. Yox etmək, silib təmizləmək, çıxarmaq. *Paltarın ləkəsini benzinlə aparmaq olar.*

7. məc. Məhv etmək, yox etmək, xarab etmək, dağıtmaq. *Əkinləri don apardı.*

8. Sərf edilməsinə işlənməsinə, səbəb olmaq. *Bu iş beş gün vaxtımı apardı.*

9. məc. Qoparmaq, yemək, kəsmək, xarab etmək. Sürtüb aparmaq. *Barmağının başını maşının çarxi apardı.*

10. Həyata keçirmək, yeritmək. Mübarizə aparmaq; Təbliğat aparmaq.

¹ Türkçe Sözlük, Ankara 2005, s.107.

11. İdarə etmək, başda durmaq, rəhbərlik etmək. *Əsgərləri yürüşə aparmaq.*
12. *məc.* Bihuş etmək, məst etmək, yuxulatmaq. *Musiqinin sesi məni apardı.*
13. Aparıb çıxarmaq, gətirib çıxarmaq, yöneltmək. *Bu yol haraya aparır?*
//məc. Sürükləmək, səbəb olmaq, gətirib çıxarmaq. *Fəlakətə aparmaq.*
14. Bir sıra isimlərə qoşularaq mürəkkəb fe'l və mühtəlif ifadələr düzəldilir:² *Yuxu aparmaq, fikir aparmaq, qan aparmaq;*

Yapı: **aparmak** E.T.Y; K.B; D.L.T; N.F bulunmamaktadır. T.S'de aparmak (1, c, s.177); Kam.T. **آپارمَق**

Anlam: T.T'de *aparmak* fiili bütün anlamlarıyla halk arasında kullanılmaktadır. Ancak Az.T'de bu fiil gösterilen anlamlarıyla hem yazı dilinde hem halk arasında kullanılmaktadır.

Köken Bilgisi: *Aparmak* fiili teşekkürülü itibarı ile *alip-bar* fiilinin fonetik değişikliğine uğraması sonucunda *alipbar-, (a)lipber-, apar-* şekline girerek meydana gelmiştir. Bu *alip-bar* fiilinden diğer Türk dillerinde *apar-* fiilinin değişik şekilleri meydana gelmiştir. Uyg. *appar-*, Kazak, Karakalpak dillerinde kullanılan *alipbar-, appar-, alip kel-* fiilerinin birleşmesinden ise *akel-* fiili meydana gelmiştir. Araştırmalar gösteriyor ki, *apar-* fiili eski Türk dillerinin hepsi için işlek bir fiil olmamış, sonradan birleşme yoluyla teşekkürül etmiştir. Eski Yazılı Abidelerde *apar-* fiiline rastlanmamaktadır. Bunun yerine yakın anlam ifade eden *ilet-* fiili kullanılmıştır.³ (Orhon Yazıtlarında, diğer yazılı abidelerde)

² *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1964, s.112.

³ G. Bağırov, *Azerbaycan Dilinde Fe'llerin Leksik-Semantik İnkşafı*, Bakü 971, s.66.

AKTARMAK

- T.T.aktarmak** (-i,-den,-e) 1.Bir yerden veya bir kaptan bir kaba geçirmek, nakletmek, devretmek;
- 2.Alt üst etmek, karıştırmak
- 3.Toprağı altı üstüne gelecek şekilde bellemek, sürmek
- 4.Çatı kiremitlerini yeniden düzene koymak,kırık olanları yenilemek; *Mehmet Ağ'a'nın evi akmiş onu aktarmak için dama çıktım.* (M.A.Ersoy, Safahat)
- 5.Bir kitaptan veya bir metinden bir bölüm almak
- 6.Ulaştırmak,bildirmek
- 7.Bir eseri bir dilden başka bir dile uygulamak.⁴
- Az.T.axtarmaq** 1.Gizli yaxud gizlədilmiş və ya itmiş bir şeyi tapmağa,uzə çıxarmağa çalışmaq,//Görməyə tapmağa çalışmaq; *Axtaran tapar.* (Ata.Sözləri) *Hərkəs öz yerini axtarır,tapır və əyləşirdi.*(S.Rəhimov)
- 2.Əldə etməyə çalışmaq. //arzu etmək, bir şeyin olmasına, əmələ gəlməsinə, baş verməsinə çalışmaq.
- 3.Yoxlamaq, araştırmaq, müayinə etmək. *Ciblərini axtarmaq.*
- 4.Ummaq, gözləmək. *Onda nə ədəb axtarırsan?*
- 5.məc.Həddindən artıq fikir vermək.⁵
- Böyük şeylərə fikir vermir, ama xırda şeyləri axtarır*
- Yapı:** K.B; E.T.Y; bulunmamaktadır. Aktarmak, ahtarmak, agdarmak (Tar.S. I c, s.76)

⁴ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, I c, s.80.

⁵ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1964, I c, s. 150-151.

N.F. أَخْتَارَمَاق (I m,192-2); D.L.T. أَخْتَرَدِي (I c, 219-12); Kam T. افقارمك;

Anlam: Az.T'deki gizli yada saklanmış, yahut kaybolmuş bir şeyi bulmağa, ortaya çıkarmağa çalışmak, elde etmeye çalışmak anlamaları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Aktarmak* fiilininin eski şekli *V.V.Radlov'unda sözlük*'nde kaydedildiği gibi bugün hala da Altay ve Hakas,Tuvaların kullandığı *andar* (*antar*) 'aramak, altını üstüne getirmek' şeklidir. Bugün Türkçede kullanılan *aktar ağdar*'dan ortaya çıkmıştır.

-tar, dar' da ettirgen çatı ekidir. Bu ek fiile teşvik edici, sevk edici anlam katmaktadır.⁶

Türevleri: **T** T. aktarma, aktarmacılık, aktarmasız, aktarmalı.

Az. T. axtarılan, axtarılmaq, axtarış, axtarışmaq, axtarışçı, axtarma, axtartmaq.

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağzında: 1.Bir şeyi alt üst etmek, karıştırmak, savurmak, boşaltmak, devretmek, çevirmek (Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Çnk, Kü, Es, Zn,Sm, Gr, Mr, Gaz, Yz, Ky, Ng, Kn, İç, Ant.)

2.Tarlayı sürerek toprağı kabartmak (Bar, Zn.)

3.İletmek, göndermek (Isp.)

⁶ E.V.Sevortyan , *Etimolojiçeski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1974, s.78

ATIŞMAK

TT. atışmak (*nsz,-le*) 1.Ağız kavgası etmek

2. (*nsz,-e*) Kendisine dargin olan bir kimseye barışıkmiş gibi söz söylemek; *Nafile atışma ben seninle barışmam.*

3.(Saz şairleri) Belli bir ayak üzerine karşılıklı deyiş söylemek.⁷

Az.T. atışmaq 1.Garşı-garşıya durub, bir-birinə gullə atmaq. *Adamlar həmişə qorxurdular ki, bu saat qoçular atışacaq ve arada yoldan keçən təqsirsiz adamlara gullə deyəcək.*(Sarabski)

2. Atışda, nişancılıqda yarışmaq.

3. *məc.(dan)*Bir-birinə ağır sözlər demək, söyleşmək, dalaşmaq. *Onlar bir-biri ilə bərk atışdilar.*⁸

Yapı: K.B; E. T.Y.; N.F; bulunmamaktadır. Rad. Söz.var; atışmak (Tar.S.I c, s. 275); D.L.T. آتشىدى;(I c,s.180-11); Kam.T. آتشمَقَ

Anlam: Az T'deki karşı karşıya durarak birbirine ateş etmek, atışta yarışmak anlamları

T T 'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Türkçe asilli bir fiildir. *Atmak*'tan *at-i-ş-mak* (*atışmak*) 'karşılıklı olarak *birbirine atmak*' eylemini özneler arasında birbirine karşı sürdürmek. *At* köküne getirilen *i-ş* eki eylemin karşılıklı olarak sürmesini sağlar. Atışmak fiillinin bir de 'atmakta biribirine yardım etmek' anlamı ve 'atmakta birbiriyle yarışma' anlamı da vardır.

⁷ *Türkçe Sözlük*, 1988, I c, s.102-103.

⁸ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1964, I c, s.141

Karşılıklı atışdalar derken bundan; Birbiriyle çekiştiler anlamı da çıkar.⁹

Türkçede yarışmak, karışmak, barışmak, sarışmak, duruşmak, vuruşmak iş/üş/uş eklerini alan eylemlerde iki öznenin birbiri karşısında olma durumu vardır. 9

Türevleri: T.T. atış, atışma. Az.T. atış, atışma.

Ek Bilgi: Türkiye halk Ağzında: Saz şairlerinin birbirine şaka yollu karşılıklarda bulunmak (Çkr, Ar.)

ALDIRMAK

T.T. aldırmak 1. Almak işini yaptırmak.

2. Getirtmek: *Bizi yanına aldır.* (R.H.Karay)

3. Vücuttan herhangi bir parçayı veya organı sağlık sebebiyle operasyonla çıkartmak. *Bademcik aldırmak, Çocuk aldırmak;*

4. Önem vermek, değer vermek. (Bu fiil, bu anlamıyla ancak olumsuz soru veya şart biçimlerinde kullanılır)

5. Elindeğini başkasına kaptırmak, kaybetmek.

Aldırdım gül yüzlü yarı elimden

Divane gönlümü anlar mı kıldı

Aşık Halil 17 y.y.

6. Sığdırmak. *Bunca eşyayı bu Küçük eve nasıl alındınız?*

Aldırmamak, önemsememek, takmamak.¹⁰

Az.T.aldırmaq icb. 1. Almağa məcbur etmək, almasına səbəb olmaq. *Bu kitabı ona mən alındım.*

⁹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.48.

¹⁰ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, I c, s. 90.

2. Başqasının vasitəsilə almaq, almağa məcbur etmək. *Bir adam olsayıdı, bazardan göyərti aldırardıq.* (Çəmənzəminli)

3.Çəkdirmək.(Səlim) *tə'lim zamanı Kərimlə birlikdə alındığı qoşaşəkli də qoydu.*(S.Rəhimov)

4.Üzdən kəsdirmək, götürmək¹¹ (qayçı,ve s.ilə)

Yapı:N.F الْدُورْدُومْ (1m.325-4); K.B; D.L.T; E.T.Y; E.V.Sevortyan
bulunmamaktadır. Tar.S.aldırmak,aldurmak; (1c.s.99); Kam.T. الْدِيرْمَقْ

Anlam: T.T'deki vücuttan herhangi bir parçayı veya organı sağlık sebebiyle, operasyonla çıkartmak anlamı Az T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Aldırmak* fiili *al* (mak) fiilinden türemiştir. Türkçe asılı bir fiildir.*al (el)* 'ele geçirmek, tutmak, yakalamak' *Al* fiiline *-dır* eki eklenerek 'almak işini yaptırmak' anlamı ortaya çıkmıştır.¹²

Türevleri: **T** **T.** aldırmazlık, alındırış, alındırışsız, aldırma, aldırtmak.

Az T. aldırma, aldırmamaq.

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağzında: 1.Yüklü hayvanın bir yanı hafif,bir yanı ağır gelmek (Brd, Af, Marmaris, Mğ.)

2.Hamlatmak, yormak (Uğurlu, Ermenek, Kon.)

3.İki parçayı birbirine uygun hale getirmek, alıştırmak (Afşin, Mr.)

4.Bir türkü veya şarkıyı kendi kendine söylemek, tutturmak (Düz, Bo.)

5.Kendini beğenmek, kibirlenmek (Ger, Bol.)

¹¹ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Bakü 1964, I c, s.88.

¹² İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2004, s.21

AZMAK

- T.T.azmak -ar, (nsz)** 1.Taşkınlıktan ileri gitmek, yoldan çıkmak.
2.(çocuk için) Çok yaramazlık yapmak, yaramazlığı artmak.
3.(yara için) Durumu fenalaşmak, iltihaplanmak. *Bazılarının bronşiti, bazılarının romatizması azmiş.* (A.Haşim)
4.(çamaşır için) Morarıp temizlenmeyecek bir hale gelmek. *Çamaşır azmış.*
5.(deniz, ırmak, vb.için) Kabarmak, taşmak.
6.(hava için)daha kötüleşmek.
7.(hayvan için) Kontrol edilemez hale gelmek. İki ayrı ırktan doğmak.¹³
Katır atla eşekten azmış bir hayvandır.
- Az.T. azmaq** 1.Yolu itirmək,istiqaməti itirmək. *Meşədə azmaq; Atlılar yolu azdilar-Axi necə oldu ki, belə sağlam ve qüvvətli adam olduğunuz halda, birdən azdınız ve evinizin yerini itirdiniz?* (C.Cabbarlı);
2. məc. Doğru yoldan çıxməq,yanılmaq. *Sən azma sədaqət yolunu ,sevgili qardaş!* (C.Cabbarlı)
3.məc.Coşmaq, qudurmaq, həddini aşmaq.¹⁴

Her iki Türk dilinde ses bakımından hiçbir farklılık görülmeyen azmak fiilinde anlamca şu farklılıklar görülmektedir:

Yapı: K.B.(I m, azdı, 6632); E.T.Y. azdım; Be, a 2, (3,71); N.F. آزماغایسیز(I m,169-1); D.L.T. آزماق(I c, 173-10); azmak (Tar,S.1963, Ic, s.351); Kam.T. آزمق

Anlam: Azmak fiilinin ilk anlamı 'kaybolmak, yolunu kaybetmek'tir. Anlamı

¹³ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, I c, s.210.

¹⁴ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1964, I c,s.65

genişleyerek 'doğru yoldan çıkmak, aklını çelmek, kendini kaybetmek, coşmak' anlamları ortaya çıkmıştır. Az.T'deki yolu kaybetmek, gideceği yeri kaybetmek anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Türkçe asıllı bir fieldir. Fiilin kökü *Az*'dır. *Az* 'aşırılık, yanılma, sapma, suç işleme gibi durumları içeren kök' dan *azmak* 'aşırı gitmek, suç işlemek,yoldan sapmak,yanılmak' fiili ortaya çıkmıştır.¹⁵

Türevleri: T.T. azma; Az.T. azma.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında:

- 1.Toprak tavını kaybetmek(Mud, Bo.)
- 2.Ekşimek,tadı bozulmak(Art.)
- 3.Oyun eğlence amacıyla boğuşmak (Şav, Art.)
- 4.Yolunu kaybetmek, şasırmak, kaybolmak(Mr, Hat, Yz, Krş, Ky, İğ, Kr.

BASTIRMAK

T.T.bastırmak (-i,-e)1. Basmak işini yaptırmak.

- 2.(-i) Zararlı bir olayı önlemek. *İsyani bastırmak, Yangını bastırmak*
- 3.(-i)Üstünlüğünü göstermek.*Kurnazlıkta arkadaşlarını bastırdı.*
- 4.Bir kumaşın kenarını kıvırıp dikmek
- 5.(-i) Gidermek..*Bir lokma ekmek yiyp açlığını bastırdı.*
- 6.(Cevap için) Hemen yetiştirmek.*Cevabı bastırdı.*

¹⁵ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.60.

7.(-i) Ansızın birinin yanına gitmrk.*Ama bir evi tek başına çeviren,o evin düzeninden sorumlu kadınlar ansızın bastıran konuktan her zaman tedirgin olurlar.*(O.Rıfat)

8.(nsz) Birdenbire ve pek çok etkisini göstermek.*Kara kış bastırdı.*

7. *hlk* .Kümes ahyvanlarını kuluçkaya yatırmak¹⁶

Az.T. basdırmaq 1.Əkmək, sancmaq. *Ağac bastırmaq, Dirək bastırmaq.*

2.Quyulamaq, torpağa yerləştirmək. *Ölü bastırmaq.*

3.Üstünü örtmək //*məc.mə*'nada. *Cinayətin işsütiünü bastırmaq.*

//Torpağın altında gizlətmək. *Beylabad şəhəri elə bil dəyişmişdi ki, hərə bir tərəfə qaçıb dağılmaqdı idi. Sərvətlilər qızıllarını basdırırdılar.*(Çəmənzəminli)

4.Qatlayıb, tikmək. *Paltarın ətəyini basdırmaq.*

5.Dişi heyvanı erkək heyvanla cütləşdirmək

6.Cüce çıxartmaq, üçün yumurtaları kürt toyuğun altına qoymaq.,7.Otarmaq, tapdalatmaq, əzdirmək. *Ekini mal-qaraya basdırmaq*

8.(köhn.) Dərc ətdirmək, çap etdirmək.¹⁷

Yapı:D.L.T. بَسْتَرْدِي (II c,171-19); N.F. سَامَ (بَسْتُورْسَامَ) I m, III d, s.209-4); Kam.T. باصدیرمَق; bastırmak (Tar.S.I m, s.413); E.T.Y. basitma T. 34 (I, 112); K.B.basittim (I m, 6554)

Anlam: Az.T'deki dikmek, sancmaq, toprağa yerləştirmek, toprağın altında saklamak anlamları T.T'de bulunmmaktadır.

Köken Bilgisi: *Bastırmak* fiilinin kökü bas filidir.Eski Yazılı Anıtlarda bu fiil

¹⁶ Türkçe Sözlük, Ankara 1988, I c, s.147.

¹⁷ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1964, I c, s.201.

yenmek, saldırmak, birinden yana olmak anımlarıyla geçmektedir.

Bugün Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılan 'ezmek (ayakla) basmak, baştan başa kaplamak toprağa yerleştirmek' anımları Eski Yazılı Anıtlarında rastlanmamaktadır. Bu fiilin baştaki ünsüzü olabilsinki *bas* şeklindedir. A.M.Şerbak bu fiil *pas* 'ezmek' gösteriyor. Moğolcayla uğraşan bilim adamları Türkçedeki *bas*'ı Moğol.*basu* 'atmak, ezmek'ye yaklaştırıyorlar. Nitekim G.Ramsted Kore dilindeki *matta* (*maža:mažin*) 'dövmek, kırmak' *čis-matta>čin-matta*; Eski Türkçede *bas* 'kırmak,hücum etmek'¹⁸

Yoke'ye göre Bar. *pasmaq* Tob.*basmak* üretici kökü bütün türevleri için *bas*¹⁹'dır. X.K.Baranova göre Arapçadaki fiili 'preslemek, damga vurmak' Türkçedeki 'ezmek' fiiliyle paraleldir. Bastırmak fiili basmak fiilinin bir türevi olarak ettiğen eki *-tir* getirilerek ortaya çıkmıştır.²⁰

Türevleri: T.T. bastırma, bastırılmak, bastırık

Az.T. basdırıq, basdırılma, basdırılmaq, basdırma, basdırılmış, basdırmaq

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağzında: Bastırmak (I) Yemeği pişirebilecek hale getirmek,hazırlayıp,ateşe koymak (Ada,İç.)

Bastırmak (II).Dişi hayvanı erkekle çiftleştirerek (Çkr, Ng.)

Bastırmak (III) Kpının bastırağıını indirip kapatmak (Ng.)

Bastırmak (IV) Kaynak suyunu taş ve toprakla örterek ark içinde götürmek(Kn.)

Bastırmak (V)Kuru bir tarlayı rutubetlenmesi için baştan başa sulamak (Kıprıs)

Bastırmak (VI) Sökülen veya eskiyen yamayı dikmek (Brd.)

¹⁸ Ram. SKE, 142.

¹⁹ bkz. Yoki. LS.84.

²⁰ E.Vsevortyan, *Etimologîcheski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1974, s.76,77.

Bastırmak (VII) Bir şeyin üzerini kapatmak, örtmek (Mr, Ng, İç.)

Azerbaycan Halk Ağzında: Basdırmax (Qazax) çifteşdirmek *.Qara maydanı bir yaxşı ayğıra basdırmışam.*

Basdırmax(Ucar) çəkdirmək (foto şəkil) Gedəy Ujara şiklimizi basdırax.

Basdırmax (Cəlilabad)tikmək (ev) O küməni orda niyə basdireysən?

ÇABALAMAK

T.T.çabalamak (*nsz*) 1.Güç bir durumdan kurtulmaya uğraşmak. *Denize girince arkamdan atılır,çabalayarak yüzer, bana yetişmeye çalışır.* (N.Cumalı)

2.Bir işi başarmak için uğraşmak. *Çalış didin, çabala; aklını bilgini ve emeğini ortaya koy,bir şeyler elde et...*(T.Buğra).²¹

Az.T. çapalamaq 1.Ağrıdan, qızdırmadan və başqa bir səbəb üzündən çırpmınmaq, bədəni sarsılmaq, əl-ayağını oynatmaq. *Xosrov hələdə cinqıl üzərində çapalayırdı.*(S.Rəhimov)

2.Çətin bir vəziyyətdən qurtarmaq, yaxud da gücü çatmadığı bir işin öhdəsindən gəlmək üçün çox çalışmaq,əlləşmək,cəhd etmək;*Uşaq nə qədər çapaladısa,sürişkən xəndəkdən çıxa bilmədi.*(M.İbrahimov)²²

Yapı:E.T.Y; N.F; K.B; D.L.T; bulunmamamktadır. Çabalaklaşmak

(Tar.S. II c. s.781); Kam.T. چابلامق

Anlam: Az.T'deki (ağrıdan,ateşten)ve başka bir sebep yüzünden çırpmınmak, vücudu sarsılmak, el-ayağını oynatmak anlamı T.T'de bulunmamaktadır.

²¹ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s.267, 277.

²² *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1987, IV c, s.416.

Köken Bilgi: *Çabalamak* Türkçe bir fiildir. Fiilin kökü *çaba* ‘iş görme gücü, çalışma yeteneği’ dan *çaba-la-mak* ‘uğraşmak, didinmek, çalışmak’ ortaya çıkmıştır.²³

Ek Bilgi:

Azerbaycan halk Ağzında: çapalamax: kətmənləmək, kətmənlə alaq vurmaq (Gədəbəy)

Türkiye Halk Ağzında: 1. uğraşmak, didinmek (Sm, Or.)

2.Ustaca aramak (Yalvaç, Isp.)

ÇATMAK

T.T.çatmak -ar(-i) 1.Değnek, kılıç, tüfek gibi uzun şeylerden birkaç tanesini, tepelerinden birbirinden çaprazlama dayayarak durdurmak. *Asker kitaları uzun yol boyunca kaldırımlarda silah çattı.*(R.E.Günaydin)

2.(Kereste ve b. gereci) Birbirine tutturmak.

3.Bir şeyi yapmak için gerekli parçaları bir araya getirmek. *O mektebi gördün ya, kışın biz çattık.*(M.A.Ersoy)

4.Yükü hayvana iki yanlı yüklemek.

5.(Başa yemeni, çatkı, yazma gibi şeyleri) bağlamak.

6.(Kaş yüz için) sertlik öfke bildiren bir duruma sokmak.

7.(-e)Üzücü olaylarla karşılaşmak. *Belaya çatmak.*

²³ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.124.

- 8(-e) Birine sert söylemek veya yazilar yazmak.
- 9.(-e) Rastlamak, karşılaşmak. *Nerden çattım böylesi bir güzele.*(C.S.Tarancı)
10. Sırası gelmek, zamanı gelmek. *Bir karara varma zamanı gelip çatmıştı.*²⁴
(C.Uçuk)
- Az.T. çatmaq¹** 1. Bir istiqamətdə gedərək nəzərdə tutulan yerə yetişmək. *Qərənfil xala potça çatti,sovqat yeşiyinin üstünü yazdırdı.*(Ə.Vəliyev)
- //Eyni mə'nada qatar, gəmi, maşın təyyarə və s. haqqında .*Qatar stansiyaya çatdı.*
- //Göndərilən ünvana,yerə,şəxsə,sahibinə yetişmək.*Telqram sahibinə çatdı.*
2. İrəliyə doğru getməkdə olan bir adamın, maşının və s.nin ardınca gedərək ona yetişmək, yetmək özünü ona çatdırmaq; //Vaxtında yetişmək, özünü çatdırmaq. *Qatara çatabilmədim.*
- 3...yaşa gədər yaşamaq, yetişmək.*Gəlin-gəlin oynayan Pərşan iyirmi bir yaşına çatıb, orta məktəb qurtarmışdı.* (M.İbrahimov)
4. Müəyyən sayıda yetişmək.
- Üç ayın içində partizanların sayı yüzə çatdı.*(S.Vəliyev)
5. Kifayət etmək, bəs olmaq, çatışmaq. *Əminə xanım, nə baxırsız, xoşunuz gəlir,* atanızla, babanızla gəlin, hamımıza çatar. (Ə.Əbülhəsən)
6. Bir şeyin zamanı gəlmək,gəlib çatmaq.
7. Qovuşmaq, yetişmək, birləşmək.
8. Mə'lum olmaq,qulağa çatmaq, bilinmək.
9. Bərabərləşmək, yetişmək. *Gücdə ona çata bilmərəm.*
10. Əli ilə bir şeyin ətrafını tutmaq, qucaqlamaq.(*Həkim:*)*qollarını boynuna çatarak,*

²⁴ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s.284.

bərk gerneşdi.(M.Cəlal)

11.Başa düşmək, dərk etmək. *Sözlərdəki mə'na, səslərdəki titrəyiş isə Rüstəmə çatmırıdı.*(M.İbrahimov)

12.Bir sıra isimlərdən sonra gətirilərək mürəkkəb fe'l ve müxtəlif ifadələr düzəldilir:Dadına çatmaq, gücü çatmaq, əl çatmaq, başa çatmaq, qulağına çatmaq.

Çatmaq²:Yükləmək.Hər birinə ağır taylor çatdırılar; bizləyə-bizləyə köçə qatdırılar.(Q.Zakir)

2.Ocağa, sobaya və s.yə odun ve s.qoyubyandırmaq, qalamaq. *Olarmı meşədə tonqal çatasan; gələn yağışadək izi qalmasın?*²⁵(N.Xəzri)

Yapı: çatmak,(Tar.Söz,1965, II c, s.838); N.F. چئار(III c, I m, 381-7); D.L.T. چئى
Oğuzca (IIc, 294-17); E.T.Y; K.B; bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T'deki bir yere giderek oraya varmak,veya tren, araba, vapurla, uçakla giderek oraya varmak;Bir şeyin gönderilen adrese,şahsa,sahibine ulaşması;...yaşa kadar yaşamak, anlamak, kavramak, bilinmek anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Çatmak* Türkçe bir fiildir.*Çat* (yansıma ses, iki nesnenin birbirine hızla dokunmasından doğan ses) ayrılma, kırılma, vurma, karşılaşma, birleşme, gibi değişik anlamlar içeren kökten çatımak(çatmak); ortadaki *i* sesi *çat* kökünün uzun okunmasını sağlayan, gerçekte aracı olan bir gölge sestir.²⁶

Türevleri:T.T.çatak, çatal, çatı, çatık, çatılmak, çatırdamak, çatırkı, çatışık, çatışkı, çatışmak, çatkı, çatkın, çatlak, çatlamak, çatıştırmak, çatlatmak, çattırmak.

Az.T.çatma, çattırmaq;

²⁵ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1987, IV c, s.421.

²⁶ İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2004, s.133, 134.

Ek Bilgi:

Azerbaycan Halk Ağzında:Çatmax:yandırmaq, qalamaq (Basarkeçər, Çəmbərək)

Çatmax-yükləmək,bağlamaq (İmişli,Yevlax)

Türkiye Halk Ağzında:

1. İki parçayı birbirine birleştirmek,iliştirmek(Kerkük)
- 2.Sataşmak (To,Gürün, Sv.)
- 3.Kan almak için ustura ile vücudu çizmek (Ezc.)
- 4.Rast gelmek (Reşadiye, To.)

DANMAK

Az.T. danmaq 1.İnkar etmək, boynuna almamak, boynundan atmaq. *Bildığını danmaq, Öz sözünü danmaq.*

//Bir şeyin mövcud olduğunu qəbul etməmək, rədd etmək, inkar etmək.(Qədir) *Mən yekəlikde adamın diriliyini danırlar.*(M.Cəlal)

2.Gizləmək.*Uzaqlarda bəlkə dağlar dalında,nişanlıın var,onu məndən danırsan?*
(E.Cəmil)²⁷

Bu fiil Türkiye Türkçesinin yazı dilinde kullanılmamaktadır. Türkiye Halk Ağzında
şu anlamlarıyla ve şu şekilleriyle kullanılmaktadır. danmak, danmah, dammah.

1.İnkâr etmek.

2.Gizlemek (Ama, Ig, Kr, Taşlıcay, Diyadin, Ağ.)

²⁷ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1980, II.c, s.33.

3.Düşünmek²⁸ (Nğ.)

Yapı:T.S.tanmak, (danmak) (II c,s.1005); N.F. تَذَكِيرٌ(I m,III d,194-6); D.L.T. تَذَكِيرٌ (III c,184-21); K.B. tanıgly(I m, 3892); E.T.Y. bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi:Türkçe bir fiilidir. Fiilin kökü *tan*'dır.tanmak/danmak.*Tan* (şاشما,şasırmada, dengesi bozulma kök)dan²⁹

DANLAMAK

Az.T. danlamaq Azarlamak, qınamaq, tənqid etmək. *Zeydi söyür, Kamiləni danlayır, körpə deyil ,her biri söz anlayır.*(M.E.Sabir)

Bu fiil, Az.T.nin hem yazı dilinde, hem ağızlarında kullanılmaktadır. T.T.'nin ise yalnız ağızlarında kullanılan bir fiildir.Türkiye Halk Ağzında ise şu değişik şekilleriyle ve anlamlarıyla kullanıldığı görüyoruz:

Dağnamak, dahlemek, danamak, dangımk, dannamah, dansamak, dansımk.

1.Dağnamak.Şaşmak(Af,Uş,Isp,Dz,Çr,Zn,Ks,Çnr,Sm,Or,Sr,Ky,Kn,Fethiye,Mğ)

2.Ayıplamak,kınamak(Isp, Dz, Bal, Ks, Çr, Ama, Niksar-To, Ezm, Sv, Ank)

3.Bahane bulmak (Zn.)

4.Ağlamak(Grede, Bo, Nallıhan, Ank.)

5Sabahlamak(Gr.)

6.Uğuldamak, Ses çıkarmak(Af, Mr.)

7.Düşünmek.³⁰ (Nğ.)

8.Birisini över yada kınarken çok abartmak, konuşmak(Sv.)

²⁸ *Derleme Sözlüğü*, IV c,s.1363.

²⁹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.167.

³⁰ *Derleme Sözlüğü*, IV c, s.1363.

9.Azarlamak, kızmak. (Iğ, Kr.)

10.Dansamak,dağnamak, dansımak, denlemek, densemek.Alay etmek beğenmemek
(Brs, Es, Ky.)

Yapı: N.F; E.T.Y.'de bulunmamaktadır.

tanlamak, danlamak (TarS, II c, s.1001); K.B. taňgladım (I m, III d, 648, 56, 91)

D.L.T. شکلادى(IIIc, 403-10);

Köken Bilgisi: Türkçe bir fiildir. Fiilin kökü *tan*'dır.

Tan 'şasırmak, şaşma, dengesi bozulma kök'dan tanlamak, danlamak. *Tan* kökünden Ar.*tan* (suçlama, ayıplama) sözcüğü ile ses benzerliği sonucu *danlamak* (suçlamak, kınamak, ayıplamak)³¹

DANIŞMAK

T.T. danışmak Herhangi bir konuda karara varmak için başkasının fikrini almak, görüşünü sormak.³² *Kendinden büyüğe danışmayınca iş görme.*

(1000 Temel Türk Atasözleri ve Deyimleri)

Az.T. danışmaq 1.Sözle ifadə etmək, bildirmək, anlatmaq, demək. *Ağır ağır danışmaq.Əbil çalışırdı ki, Dildar arvadın qəlbinə toxunan bir söz belə danışmasın.*
(Ə.Vəliyev)

//Dinmək, söz söyləmək.

2.Bir dildə fikrini yaxşı ifadə etməyi bacarmaq. *Rusca yaxşı danışmaq*

3. Söhbət etmək

³¹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.167.

³² *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s.338.

4. Fikir söyləmək, fikir yürütmək, müzakirə etmək. *Hər yerdə müharibə təhlükəsindən böyük nifrət ve həyəcanla danışırlar.* (M.İbrahimov)

5.Çıxış etmək, nitq söyləmək

6.Qiymət haqqında bir qərara gəlmək, şərtləşmək, kirayə etmək. *Faytonları danışdıq.*

7.Bəhs etmək, xəbər vermək.³³

Yarıı: D.L.T **شئشى** (II c, s.112-15); danışmak, tanışmak (Tar.S, 1965, II c, s.999);

Kam.T. **دانشمق** N.F; K.B; E.T.Y bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T'deki sözle ifade etmek, anlatmak bahsetmek, demek anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Danışmak fili **Fars.** *danisten* ‘bilmek’ten *daniş* (bilim, bilgi) ortaya çıkmıştır. Kök anlamı: Bir kimseden bilgi edinmek, bilene sormak, bilgi almak.³⁴

Türevleri: **T.T.** danışık, danışıklık, danışılmak, danışman, danışmanlık, danıştay
Az.T. danışqan, danışqanlıq, danışdırılma, danışdırılmaq, danışdırma, danışdırmaq, danışiq, danışılma, danışılmaq, danışma, danışmamazlıq

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağızında: 1.konuşmak, söylemek,(Byrt, Ig, Kr.)

2. (danışmah, danmak) sormak, fikir almak (Isp, Brd, Dz, Ar, Sm, Ga.)

DAYANMAK

³³ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, 1980, II c, s.33.

³⁴ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara 2000, s.166.

T.T.dayanmak (-e) 1. Bir yere yaslanmak, kendini dayamak.

*Çınar ağacına dayanmayasın,
Yarım vardır diye güvenmeyesin
Eloğlu dediğin yalandır yalan
Sakin sözlerine inanmayasın*

(S.Akalın, Türk manileri.)

2.Bir şeyin üzerinde kurulmuş olmak, esas almak, istinat etmek. *Osmanlı toplumu insan haysiyetine ve inanç birliğine dayanır.* (C.Meriç, Bu Ülke)

3.Birinden, bir şeyden güç almak, güvenmek. *İnsana dayanma ölüür, ağaca dayanma kurur.*(1000 Temel Türk Atasözleri ve deyimleri)

4.Direnmek, tahammül etmek, karşı durmak. *Mert dayanır, namert kaçar, meydan gümbür, gümbürlenir*

5.Özelliğini korumak, bozulmamak. *Bu kumaş çok dayanır.* 6.Ulaşmak,varmak

7.Sabretmek, katlanma. *Sabır çekilen şeyi duymamak değil, ona dayanmayı bilmektir.* (N.F.Kısakürek, Tohum)

8.Dönüp, dolaşıp, birinin veya bir şeyin üzerinde kalmak

9.Yetmek, kafı gelmek. *Hazırda dağlar dayanmaz.*³⁵

Az. T. Dayanmaq¹ Dayaq etmək, dayamaq, söykənmək. *Nənə əlini yumruqlayıb, masaya dayandı.* (S.Rəhimov) //Dirənmək, lap yanaşmaq.

2. Rast gəlmək, rastlaşmaq

Dayanmaq² 1.Hərəkətsiz hala düşmək, hərəkətini işini saxlamaq. *Qazma borusunun yoxluğu üzündən buruqda işlər dayandı.*(H.Mehdi)//Fəaliyyətdən qalmaq, daha fəaliyyət

³⁵ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Ankara 2000, I.c, s.597.

göstərməmək, fəaliyyətini kəsmək. *Onlara bildirildi ki, Şərqi-Rus qəzeti müvəqqəti olaraq* dayanıbdır. (C.Məmmədquluzadə) //Kəsilmək, qurtarmaq, ara vermək.

2.Bir yerdə qərar tapmaq, gəlib bir yerdə durmaq, daha iləri hərəkət etməmək. *Maşın bir dövrə vurub dayandı.*(M.Cəlal)

3.Ayaq üstə dayanmaq, Durmaq, Çəkmək. *Növbədə dayanmaq.*

4.Dözmək, tab gətirmək, davam gətirmək, qatlaşmaq. *Hər günə əziyyətə dayandıq.*

6.Bir şey haqqında müfəssəl danışmaq.

7.Səbir etmək, gözləmək.

8.Galxmaq, yüksəlmək. *Bir matəm patları geymiş üfüqlər, tüstülər ah çəkib göyə dayanır.* (S.Vurğun)³⁶

Her iki Türk Dilinde ses bakımından hiçbir bir farklılık görülmeyen dayanmak fiilinde anlamca şu farklılıklar görülebilir:

Yapı: D.L.T. شىندى (III c,190-26); N.F. شىندى (I m.16-11); K.B. tayandıñg (I m, 6640); dayanmak, tayanmak (Tar. S, II c, s.1030); Kam.T. طيانمىق E.T.Y.bulunmamaktadır.

Anlam: Bu fiilin kök anlamı 'dayanmak, durmak, tahammül etmek'tir. Az.T'deki hareketsiz hale gelmek, hareketini işini durdurmak faaliyetini durdurmak, kesilmek, bitmek, ayakta durmak, anımları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilisi: Eski Türk leksiğinde, Eski Uygurca'da rastlanan dayanmak fiilinin *daya* (*teaji*) fiilinden türeme olduğu muhtemeldir. Buna delil olarak Türk ağızlarında kullanılan *day-mak* 'merdiven' kelimesidir. Fakat başka kaynaklara göre bu fiil en eski şəkli *tay*'dır ki bu da *dayag* (*dajag*) 'sopadan' türemiştir. Bu fiil XI y.y. dan beri fiil olarak

³⁶ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1980, II c, s.21.

taya şeklinde *Mahmud Kaşkarlı*'da kullanıldığı görülmüş ancak bu fiil daha önce *tayan* şeklinde Uygurca'da kullanılmıştır.³⁷

Türevleri: T.T. dayanma, dayantı, dayanmalık.

Az.T. dayanma, dayanmadan, dayanmaz, dayanmazlıq, dayanış, dayanacaq. dayanıq, dayanıqlı, dayanıqlıq, dayanıqsız, dayanıqsızlıq, dayandırmaq.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: 1.Durmak, dinmek. *Rüzgar dayandi.* (Ber,İz.)

2.Yorulmak (İçel, K.Maraş)

3.yetişmek, yetmek. (Çayağzı, Şavşat, Art.)

DEĞİNMEK

T.T.değinmek (-e) 1.Bir konuyu ele alarak ondan kısaca söz etmek, dokunmak, temas etmek.(Türkçe Sözlük,1988,1.c,s.345)

Az.T. deyinmek Narazılığını bildirmek, danışmaq, söylənmək, şikayetlənmək.

Həpirin hırsı soyumadı, o öz-öziünə deyinirdi.(M.Cəlal)

Yapı: değinmek, tiğinmek (Tar.Söz,2.c,s.1040) N.F E.T.Y bulunmamaktadır.

K.B.tegin, tegnü (I.m, III c, s.3668); D.L.T. شکنماڭ (Çığilce) (II c,143-5);

Anlam:AZ.T'deki itirazını bildirmek, söylemek, şikayetlenmek anamları T.T'de bulunamamaktadır.

Köken Bilgisi:Türkçe bir fiildir. Değmek (ulaşmak,erişmek, dokunmak, dayanmak) ten

Değinmek (varmak, yetişmek, ulaşmak) Değinmek sözcüğü XIII.yüzyıldan bu yana

³⁷ E.V.Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1980, s.126.

yazın dilinde geçmektedir.³⁸

Türevleri: T.T.değini, degeniş, deginme, değinti,

Az.T.deyindirmek, deyinen, deyingen, deyingenlik, deyinme, deyinti, deyintili

Ek Bilgi: Azerbaycan Halk Ağzında: deyinti-narazılık, inciklik (Gence)

Türkiye Halk Ağzında: Sıhhati bozulmak, hastalıklı dertli olmak (Bor, Ng.)

DERMEK

T.T. dermek -er,(-i) hlk. Derlemek, toplamak, devşirmek.³⁹

Bir çiçek dermeden sevgi bağından!

Huduttan hududa atılmışım ben. (T.N.Çamlıbel))

Az.T.dərmək 1.Meyve, çiçek ve s.ni bir-bir qoparmak, toplamaq. *Alma dermek, Gül dermek. Başına döndüyüm ay geşeng peri, Adetdir dererler yaz benövşeni* (Gurbani)

2.Corab, kilim ve s.de olan yırtığı toxuyub, yamamaq.⁴⁰ *Corabin yırtığını dermek.*

Yapı: Osm. درمك; Çağ, Batı Türkçesi. تيرمك; Esk.Uyg. تېرمك; Kam.T. دَرْمَك; D.L.T;

N.F; E.T.Y; K.B; bulunmamaktadır. Dermek (Tar.S, II c, s.1048)

Anlam: Azerbaycan yazı dilinde ve agızlarında kullanılan meyve,çicek ve s.birer birer toplamak,çorap, kilimde olan yırtığı dikmek, örmek anlamları Türkiye yazı dilinde kullanılmamaktadır. Ancak Türk Halk ağzında toplamak, derlemek anlamlarıyla bu fiil kullanılmaktadır.

Köken Bilgisi: Eski Türk Yazılı anıtlarında ve Eski Uygur Yazılı Anıtlarından beri görülen eski filerdfen biri de te:r'dir.

³⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.173.

³⁹ *Türkçe Sözlük*, I c,1988, s.361.

⁴⁰ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1980, II c, s.80.

Bu fiil Eski Yazılı Anıtlarda genellikle çift kullanılmış: *ter kuvrat* (toplamarak, ve birleştirmek); *teril guvran* ‘toplamarak’ şeklinde geçmektedir. Dermek fiilinin kökü etimoloji açıdan da bakılrsa, ünlüsü uzun olarak *te:r* şeklinde gösterilir. A.M.Şerbak *tar* ‘toplamarak’ şeklinde gösteriyor.⁴¹

Türevleri: T.T. derme, derme çatma; Az.T. derme

DİKMEK

- T.T dikmek -er, (-i,-e)** 1.Bir cismi dik olarak durdurmak.
- 2.Yetiştirmek için bir bitkiyi toprağa yerleştirmek. *Boş toprağa bir koru dikseniz otuz yılda gölge verir.* (R.H.Karay)
- 3.(bardak, kadeh için) Baş aşağı ederek içindékini içmek. *Bir sürahi suyu başına diki.*
- 4.Beklemek için birini bir şeyin başına getirmek
- 5.Top, taş gibi şeyleri dikine havaya atmak.
- 6.(yapı) Kurmak, inşa etmek.⁴² *Bu taşındır diyerek, Kabe'yi diksem başına Ruhumun vahyini duysamda geçirsem taşına.* (M.A.Ersoy, Safahat)

- Az.T. tikmek** 1.Daşdan, kərpicdən, taxtadan ve s. dən bina ucaltmaq, qurmaq.
- 2.Düzəltmək, qurmaq, hazırlamaq (yuva)

3.Tə'yin etmək,qoymaq.⁴³

Yapı:N.F. تکمیش (I m, 297-17); D.L.T تکنی (II c, 20-21); K.B.tiki (769, 956); E.T.Y. II c, 11(1, 70); Alt.b 1(III, 102); Uyg.1, b2(III, 141); *dikmek* (Tar.S ,II c, s. 1144)

⁴¹ E.V.Sevortyan, *Etimolojiceski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1980, s. 204, 205.

⁴² *Türkçe Sözlük*, 1988, 1c, s. 373.

⁴³ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti* , Bakü 1965, IV c.s. 186.

Anlam: T.T'deki bir cismi dik olarak durdurmak, yetiştirmek için bir bitkiyi toprağa yerleştirmek anlamı Az.T.'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *M.Kaşkarlı'nın sözlük*'üne dayanarak, Türk Yazılı Anıtlarında ve lehçelerinde *dik* fiilinin ilk şekli *tiy* 'doğru,düz' olarak gösteriliyor. Bu bakımından *dik* fiili daha sonraki dönemler fonetik aşamalardan geçerek bugünkü dik şeklini almıştır. *M.Kaşkarlı'nın sözlük*'ünde iki fonetik aşama bu eser içi alışılmamış olan başında tonlu konsonun bulunduğu *dik* şekli ve *tiy* şekli kaydedilmiştir. M.Kaşkarlıda fiilin ilk anlamlarını da görebiliriz: 'düz,doğru, duruş hakkında' Eski Türkçe'deki *tik*'ı kıyaslamalı olarak moğolcadaki *čike<tike* 'doğru, düz' yaklaştırmaya başlamışlar.⁴⁴; *tšig* 'düz, ileri, ışığa doğru yönlendirme'⁴⁵ (Čig, Türk, Çağ, Kuman, Kır, Tat.); *tšik*'düz, dik'; Čike Ktat. dik, doğru, Moğol.>Alt, Teleut. *Čikä*, Tunguz *tiki,- tki, tartiki* (oraya) Korecedeki *Čik* 'yönlendirme, doğru'⁴⁶

N.N.Pope Moğolcadaki *čike<tike*'doğru'....Çağ, Özb, 'tik,dikey' veya Moğol. *čig<tik* 'yönlendirme' Korece. *čik<tik* 'doğru' Çağ. *tik*. Es.T. *tik* 'koymak, dikmek' (VGAS, 16, 54) benzetiyor. M.Rasanen *tik* fiilinin Moğolcadaki *čike* 'doğru'<*tike* 'koymak, oturtmak' ve diğer *tik* 'dikmekle, elbise' yakınlığını kabul ediyor. Ancak C.Klosona göre Moğol. *čike* bugün ihtimal Türkçe'den alınmıştır. Ancak Gastrene göre *tik* fiili *tikä* 'diklik,dik olarak' Moğolcadan geçmedir.⁴⁷

Türevleri: **T.T.** dikme, dikmelik.

Az.T. tikişçi, tikme

⁴⁴ Pop. CYA, Iran, 1924, 12-18, s.310.

⁴⁵ bkz. Ram. KWb. 438.

⁴⁶ Ram. KWb. 439.

⁴⁷ E.V.Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1980, s.225.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında:

Uzunca bir şeyi dikine duracak şekilde bir yere tutturmak (Silifke, İç.)

DÜŞMEK

T.T. düşmek -er (-e) 1.Bir yerde duran şey yukarıdan aşağıya inivermek, hızla inmek.

Hakir olduysa millet şanına noksan gelir sanma

Yere düşmekle cevher sakit olmaz kadr ü kıymetten (N.Kemal, Hürriyet Kasidesi)

2.Dengesini kaybederek yere serilmek, yıkılmak, devrilmek. *Başkası düştü mü, çürüük tahtaya basmasayı deriz, Kendimiz düşünce bastığımız tahtanın çürüük olmasından şikayet ederiz.* (C.Şehabeddin, Tiryaki Sözleri)

3.Yakışmak, uygun münasip olmak, uymak.

Düşer mi şanına ey şah-i huban,

Bırakmak aşkı böyle perişan? (R.A.Sevengil, Eski Şiirimiz Ustaları) 4.Rastlamak, tesadüf etmek. *İyi bir öğretmene düşmüş.*

5.Payına, hissesine isabet etmek, kalmak, gerekmek.

Bana düşmez can vermek,yumuşak bir kucakta

Ben bu kaldırımların emzirdiği çocuğum! (N.F.Kısakürek, Çile)

6.Kötü bir hal yüzünden istenmeyecek bir yerde bulunmak. *Hapishaneye düştü.*

7.Yardımcı fiil olarak kullanılır: (olmak manasında) *Allidir şalvarının tor yolları; gayet ince düşmiş güzel belleri*(M.Cunbur, Karacaoğlan)

8. Kapılmak.

9.Alışmak, dadanmak, esiri haline getirmek.

Ey derdi cehalet, sana düşmekle bu millet,

Bir hale getirdin kine din kaldı, ne namus! (M.A.Ersoy,Hakkın Sesleri)

10. İş başından ayrılmak, çekilmek zorunda kalmak. İktidardan düşmek.

11. Dökülmek, dağılmak, kapmak. *Ağaçtan düşen dalına sarılır.* (İ.H.Soykut, Türk

Atalar Sözü Hazinesi)

12. Yağmak, dökülmek.

13. Düşman eline geçmek, teslim olmak.

14. (Vücuda bol gelen elbise v.b.için)aşağı inmek, varmak.

15. Bir yere ansızın, tesadüfen gelmek, girmek, varmak.

Yolcu keder çekme ki bu diyara düşenin,

Yolunda otlar biter, mezarında çiçekler! (F.N.Çamlıbel, Han Duvarları)

16. Mecbur kaldığı için bulunduğu yerden ayrılmak, veya mecburen bir yerde bulunmak, kalmak. *Gurbete düşmişüm yorgunum hancı.*

17. Hızı değeri, gücü azalmak, eksilmek. *Para düştü. Ateşi düştü.*

18. Aksetmek, vurmak. *Düştü bir dal gibi gölgen sulara.*

19. Çıkarmak, eksiltmek.

20. Düşkün olmak, düşkün hale gelmek.

21. Savaşta ölmek, şehit olmak.

22. Servet ve itibarını kaybedip fakir olmak. Değeri ve şerefî azalmak, şan şöhretini kaybetmek. *Düşenin elinden tut; Ta ki sende düşüğün zaman tutacak el bulasın.*

(A.F.Başgil,Gençlerle Baş başa)

23. Kendini bırakmak, atmak, atılmak.

24.İsabet etmek, rastlamak.⁴⁸ *Yağmurun daması olsa ne fayda; Yaraya düşerse,doluya benzer..* (Aşık İsmeti)

Az.T.düşmək Öz ağırlığının tə'siri ilə yerə düşmək, yuxarıdan aşağıya enmək, tökülmək //Oturduğu,durduğu ya çıxdığı yerdən aşağıya enmək.

2.Heyvan vəya başqa bir minikdən yerə enmək. *Atdan düşmək, Avtobusdan düşmək.*

Onlar şeylərini götürüb, qatardan düşdülər. (S.Rəhimov)

3.Ayaq üstə dayana bilməyərək yıxılmaq. *Qadın özündən gedib,yumşaq divanın üzərinə düşdü.* (M.S.Ordubadi)

4.Özünü bir şeyin üstünə salmaq, yıxmaq yaxud bir şeyin üstünə əyilmək

5.Sallanmaq, tökülmək. *Paltar əynindən düşür; Örpəyi başından düşür.*

6.Öz-özünə tökülmək, yerindən çıxıb (qopub)düşmək. *Dırnağı düşmək*

7.Bir yerə gələrək orada müvəqqəti yerləşmək, qalmaq.

8.Yağmaq. *Dağlara qar düşübdü. Bu il bu yerlərə heç yağış düşmədi.*

9.Yönələrək bir yerə bir şeyin üzərinə yayılmaq, enmək, saçmaq, gəlmək. *İşiq düşmək. Yenicə çırtlayan günəşin ilk şuaları onların üstünə düşmişdü.* (Ə.Məmmədxanlı)

10.Paylaşdırma, tə'yinat nəticəsində bu və ya başqa bir yerə təyin edilmək, göndərilmək.*O bu il ali məktəbə düşə bilmədi.Müdirin qəbuluna düşdüm.*

11.Təsadüfi ya geyri təsadüfi bir şeyin içində olmaq, özünü bir şeyin içində görmək.*Tələyə düşmək, Həbsə düşmək.*

12.Başlamaq, yetişmək, gəlib çatmaq.

13.Baş vermek, başlamaq, qopmaq. *Dava düşmək, səs-küy düşmək.*

14.Başlamaq, girişmək, iqdam etmək.

⁴⁸ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, I c, s.755, 756.

- 15.Bərqərar olmaq, meydana gəlmək, olmaq.
- 16.Çatmaq, yetişmək.*Kəndə axşam düşdüm.* (S.Rəhimov)
- 17.Dərəcəsi, şiddəti,səviyyəsi, miqdarı ve s. azalmaq.
- 18.İtirmək,mərhüm olmaq. *Hörmətdən düşmək;* *Gözəllikdən düşmək.*
- 19.Yorgunluqdan, soyuqdan və s.dən keyimək, üzülmək, tagətinini itirmək.
- 20.Təsadüf etmək, təsadüf olmaq, rast gəlmək. *Yolum düşdü gəldim.* *Kitab düşdü aldım.*
- 21.Bəxtinə çıxmaq, payına çıxmaq, qisməti olmaq.
- 22.Çatmaq, yetişmək, yaxud çatmalı yetişməli olmaq. *Adam başına neçə düşür?*
- 23.Xeyri olmaq, xeyir vermək, faydası olmaq, köməyi olmaq, yaxşı təsir etmək, yaramaq.
Bu dərman mənə düşmür. *Oranın suyu bizə düşmədi.*
- 24.Uygun olmaq, uymaq, münasib olmaquyğun gəlmək. *Açar gifila düşmür.*
- 25.Sayılməq, olmaq, münasib olmaq.
- 26.Aid olmaq, üzərində yük olmaq, üzərində məsuliyyət düşmək. *İşin çətinliyi bizim üzərimizə düşəcəkdir.*
- 27.Hər hansı bir vəziyyət, şərait içərisində olmaq, uğramaq, düçər olmaq. *Bəlaya düşmək,çöllərə düşmək.*
- 29.Bu və ya digər bir hissə qapılmaq, onun həvəsində olmaq, bir şeyin xəyalında olmaq. *Niyyatə düşmək, həvəsə düşmək, eşqə düşmək.*
- 30.Qabağınca, dalınca getmək, qaçmaq. *Qabağa düş yol göstər.* *Dalınca düşmək* (təqib etmək, izləmək)
- 31.Bir şeyi üçün hədəf olmaq.
- 32.Keçmək. *Bir əlimə düşəydi.*

33.məc. Özünə fikir verməyərək, simaca ve mə'nən acınacaqlı, düşkün bir hal almaq.

Axır zamanlar o çox düşmüsdür.

34. Vaqe olmaq, yerləşmək. *Kənd yolun sağ tərəfinə düşür.*

35. Əmələ gəlmək, düzəlmək.

36. Sataşmaq, dəymək, görmək. *Gözü qarşidakı adama düşəndə duruxdu.*

37. Yayılmaq, eşidilmək. *Şəhərə böyük bir səs düşdü.* (S.Rəhimov)

38. Birinci dəfə yem yeməyə başlamaq.⁴⁹ *Guzu ota düşüb.*

Her iki Türk dilinde ses bakımından hiçbir farklılık görülmeyen düşmek fiilinden anlamca şu farklılıklar görülebilir:

Yapı: düşmek (Tar.S, 1965, II c, s.1348); E.T.Y. tüş. I §4 (I ,48s.)D.L.T. شُمَّاڭ

(II c, 13-4); N.F. توْشْتى (I m, s.12-15); K.B.tuş (I m, 5027);

Anlam: Az. T' deki Hayvan veya bir araçtan yere inmek,biryere gelerek orada geçici olarak kalmak,dagıtılma,tayin yoluyla bu veya başka biryere tayin edilmek, gönderilmek, başlamak, işitilmek, yayılmak, avare dolaşmak, gezmek anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Türkçe bir fiildir. *Düş* fiilinin ilk şekli A.M.Şerbak'ında gösterdiği gibi *tuş* ‘inmek’ şeklindedir. (Şerb, SF. 198)⁵⁰

Türevleri: T.T.düşme, düşük, düşüklük.

Az.T.düşme, düşmeli

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: Bir şey üzerinde direnmek. (Isp, Ng, İç, Krk.)

Dadanmak harmana keklik düşmüş. (Mut köy, İç)

⁴⁹ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1980, II c, s.182, 183, 184.

⁵⁰ E.V. Sevortyan, *Etimologiceski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1980, s.332.

GEVŞEMEK

T.T. gevşemek (*nsz*) 1.Sertlik ve gerginliği bozulmak. *Çamaşır ipi gevşedi. Kar kalkmış, hava açmış, ayaz gevşemişti.* (A.Gündüz)

2.Çözülmek. *Boynuna dolanan kolları gevşedi*

3.mec.Yumuşamak, yatışmak, sakinleşmek. *Sinirleri büsbütün gevşedi.*

4.arg. Sevmek, hoşlanmak.⁵¹

Az.T. Gövşəmək Yemi mədədən qaytararaq yenidən ağızda çeynəmək (gövşəyən heyvanlar haqqında) Qoyun gövşəyir. *Dəvələr ahəstə-ahəstə gövşəyirlər.* (İ.Əfəndiyev)⁵²

Yapı: Kam.T. گوشماك gevşemek(çahşamak) sarılıp genikmek, genşemek (Tar.S, VIII c, s.133.); Osm. كيوشماك Çağ. Batı Türk. ڭاوشامەك N.F; K.B; D.L.T; E.T.Y; bulunmamaktadır.

Anlam: Az. T' deki Yiyeceği mideden geri getirerek yeniden ağızda çiğnemek (hayvanlar için) anlamı T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Gevşemek fiilinin kökü tek heceli *keb-kev; gev-kev; gev'* den ortaya çıkmıştır. Tuvacadaki *kegjen*<*kegsen keq*'den türemiş olabilir. Bu da gevşemek fiilinin bütün şekillerinin *y* ünsüzü alabilmesinin kanıtı olarak gösterilebilir. *Gey, göyüş, göyse.* Bundan dolayı bu fiilin kökündeki son ünsüzün dudak ünsüzü *-keb-* olmasına rağmen dudak ünlülü şekli daha eski olabilir. Y.Nemet üretici kökü *keb-kev-kem*;⁵³ V.Bang. *käb-käp*.⁵⁴

gev-kev; ve *gev-kev* kökünde artık söylemiş amorf tekheceli kökler yatıyor. Bunlar arasında esas kök olan *kav* Çuvaşcadaki *kavle* ‘çiğnemek’

⁵¹ Türkçe Sözlük, 1988, I c, s.545.

⁵² Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, III c, s.173.

⁵³ J.Nemeth, A.O, 15, 1-3, s. 213.

⁵⁴ Bang T.D 10, ör.2; ayrıntılı bkz, Meng, GL.748. kösä.

Bu fiilin 3 şekli *gävip*<*gäv* + fiilden fiil türeten -(a)p; 4.şekil *ge:vǖş-geviş-keviş* fiilin sonundaki -ş eki fiilden isim türeten hareketin adını gösteriyor.⁵⁵

Gäv ‘çığnemek’ Moğolcadaki (*kebi-kewye*) fiilin Türkmencedeki şekilleriyle uygunluk var. Osmanlıcadaki *geviş*<*kebiş*’de. *geviş* şemlinin daha geç ortaya çıkmasına rağmen fiilin bu şekillerini eskimiştir. J.Nemet gösteriyor ki *kebil* Moğol. kökünün ‘kemirmek’ yapısına bakılarak ortaya çıkan Türkçe-Moğolca *kev* ‘çığnemek’ şeqli fiilin gerçekten kökü olarak gösterilmesi bakımından kanuna uygundur.⁵⁶

Türevleri: T.T. gevşek, gevşeklik, gevşeme, gevşetilmek, gevşetmek, gevşeyiş.

Az.T. gövşeyen, gövsek, gövşeme.

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağızında: gevmek, gevimek, gevlemek gevşemek, gevşenmek. Ağızda katı bir şey çığnemek, gevş getirmek.

Gevimek(I) (Ks ve yöresi)

Gevlemek (Dz.)Gevşemek (Brt, Zn, Çkr, To, Gr, Tr, Gm, Rz, Ar, Sv, Kn, Nḡ.)

Gevmek (II) eğmek, bükmek (Dz.)

Gevmek(III)sürmek (Brd.)

Gevmek(IV) Kendini koyuvermek, çözülmek (Çkl.)

GÖZLEMEK

⁵⁵ J.Nemeth, AO, 15, 1-3, s.213.

⁵⁶ E.V.Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1980, s.6,7.

T.T. gözlemek (-i) Bir şeyin olmasızı veya bir kimsenin gelmesini beklemek, intizar etmek.

- 2.Dikkatle bakmak, tarassut etmek.
- 3.İncelemek, araştırmak.
- 4.Gizlic bakmak, gözetlemek.⁵⁷

Az.T. gözləmək 1.Bir şeyin vəya bir adamın bir dəmin intizarını çəkmək, intizarında olmaq.

Qatarı gözləmək, Qonaqları gözləmək.

2.Qorumaq, qeydinə qalmaq, qayğı çəkmək, muğayat olmaq.*Uşağı soyuqdəymədən gözləmək.*

3.Bir şeyin ümidində olmaq, arzusunda olmaq, əldə etməyə çalışmaq. *Mükafat gözləmək, şad xəbər gözləmək.*

4.Ehtimal etmək, ümid etmək, düşünmək. *Biz gözləyirdik ki, o yaxşı adam olacaq.*

5.Ciddi surətdə riayət etmək, yerin yetirmək. *Qayda qanunu gözləmək.*

*Mədəd ise üst başına fikir verən, təmizlik , və səliqə gözləyən adamdır.*⁵⁸

(Ə.Vəliyev)

Yapı: E.T.Y; K.B; D.L.T; N.F; bulunmamaktadır. Gözlemek (Tar.S, III c, s.1826) Kam.T. **گۈزىلەمك**

Anlam: T.T'deki dikkatle bakmak, incelemek, gizlice bakmak, araştırmak anlamları Az.T.'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Gözlemek* Türkçe bir fiildir. *Köz* ‘görme, bakma, seçme, anlama, tanıma’ bildiren köten.

⁵⁷ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s.575.

⁵⁸ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1983, III c, s. 187.

Ağız ayrılıklarından kaynaklanan *küz*, *kös*, *göz* biçiminde söylenişleri de var. Görmek eyleminden kaynaklanan bütün sözlerin kökeni, bu dönüşme nedeniyle *göz*'dür. Bugün *küz*, *köz*, *kös*, *göz* biçimlerinden hangisinin kök olduğunu, başlangıçta hangisinin söyleendiğini saptama olanağı yoktur. Yazıyla geçişin çok sonra olması, ağız ayrılıklarına göre yazılması, bugün bilinen biçimlerin kalmasını sağlamıştır. *Göz* kelimesine çeşitli fil veya isim yapan ekler getirilerek bir hareketin veya nesnenin adı oluşuyor. Bunlardan biri de gözlemek filidir.⁵⁹

Türevleri: T.T. gözlem, gözlemci, gözlemcilik, gözleme, gözlemeleme, gözlemlemek, gözleyici, gözleyiş, gözlenme, gözlenmek, gözletmek.

Az.T. gözlemə, gözlənilən, gözlənilmədən, gözlənilməz, gözlənilməyən, gözlənilmək, gözlənmə, gözlənmək, gözlətmək, gözləşmək.

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağızında: Onarmak, yamamak (Bo, Krk.)

Nışan Almak (Ant.)

GÜCENMEK

T.T. gücenmek (*nsz,-e*) Birinin beklenilmeyen bir davranışını veya sözü karşısında kırgınlık duymak, üzülmek.

Toplantıya çağrılmazsa, bize gücenir.⁶⁰

Az.T. gücənmək 1. Güc sərf etmək, güc vurmaq. *Stolu qaldırmaq üçün gücənmək.*

⁵⁹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.295.

⁶⁰ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s .578.

2.Cəhd etmək, çox çalışmaq.⁶¹ *Sərdar Rəşid bu son sözünün cavabını vermək üçün xeyli gücəndi.* (M.S.Ordubadi)

Yapı:N.F; DL.T; K.B; bulunmamaktadır. Gücenmek (Tar.S, III c, s.1838);

Kam.T. گۈچىمك

Anlam: Az.T’ deki güç kullanmak, güç sarfetmek, çaba göstermek, çok çalışmak anlamları T.T.’de bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu fiil kök anlamını korumuş bugün de kullanmaktadır. T.T’de ise bu fiil kök anlamının dışındaki anlamının genişlemiş şekliyle kullanılmaktadır.

Köken Bilgisi: *Gücenmek* Türkçe bir fiildir. Gücenmek fiili *küç*, *güç* kökünden türemiştir. *küç-e-n-mek*, *küçenmek*, *gücenmek* şekline girmiştir. Eski Türkçede *küç* şeklinde geçmektedir. *Uyg.da küçenmek* (güçlenmek, zorlanmak); *küçetmek* (gücendirmek); *Kâş.da küçelmek* (baskı yapmak, zorla elindekini almak); *küçenmek* (gücü, direnci kalmamak, ağırlaşmak) şeklinde geçmektedir. Gücenmek fiilinin kök anlamı ‘yük altında kalmak, gücün altında ezilmek, dış gücün etkisiyle kendi gücü azalmak’tır. Bu fiil anlam genişlemesiyle: incinmek, darılmak, kırılmak.⁶²

Türevleri: T.T. Gückendirici, gücendirme, gücendirmek, gücenik, gücenilmek, güceniş, gücenme.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: gücenmek-gidiklanmak (İst, Brt, Kn, Ks.)

GÜDMEK

T.T.gütmek -der(-i) 1.Hayvan veya hayvan sürüsünü önüne katıp otlatarak sürmek

⁶¹ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1983, III c, s.217.

⁶² İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2004, s.299.

2.mec.Bir düşünceyi bir duyguyu veya bir ilkeyi gerçekleştirmeye çalışmak, *Amaç gütmek,kin gütmek.*

3.mec.Bir kimseyi, bir topluluğu kendi düşünce ve amacı doğrultusunda yönetmek,sevk ve idare etmek.⁶³

Az.T. güdmək 1.Gizlicə birinin dalınca baxmaq,gözdən goymamaq, gözləmək *O yolda adam qoymağə Qədimin yolunu güdməyə başladı.* (S.Rəhimov)

2.Qorumaq, mühafizə etmək, qayğısına qalmaq. *Süd bişirdi,səs-səmir yox, heyvan güdən uşaqlar;Bir qalanın ətəyində od qalamış isinir.*⁶⁴ (A.Şaiq)

Yapı:K.B; N.F; D.L.T; E.T.Y; Tar.S. bulunmamaktadır.Osm. **گۈتمەك**; Kelile ve Dimne. **کوڈمەك** 14.y.y

Anlam:Az.T'deki Birini gizlice takip etmek, gözünü üzerinden ayırmamak, göz takibine almak anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Gütmek* fiili Eski Türkçede *küd-* şeklinde kullanılmıştır. *Gütmek* fiilinin iki şekli vardır: *güt* ve *küt* V.Bang *güt* ve *küt* fiilinin sonundakı *-t'*nin etken çatının takısı olduğunu gösteriyor.

Kü-nün 'korumak muhofaza etme, otarmak' anlamlarını ifade ettiğini belirtiyor. Fiilin gerçek tarihi şekli olan *küt'*ü V.Bang *kütci* (çoban) kelimesinden ayırmıştır. Gütmek fiilinin *güt* *d'*li şekli *güt'*e göre ilk ve daha eskidir. *T'*li şekil telaffuzdaki farklı söyleyişten dolayı ortay çıkmıştır. Gündem'in daha eski olduğunu *küd-köd* *Kaşkarlı Mahmud'un Divan-i Lügatit Türk Eseri*'de kanıtlamaktadır.⁶⁵

Ek Bilgi:

⁶³ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s. 587.

⁶⁴ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1983, III c, s.205.

⁶⁵ E.V.Sevortyan, *Etimologiceski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1980, s.107,108.

Türkiye Halk Ağzında: güdermek, güdmek

1.Hayvan otlatmak (Isp, Mn, Sv, Ank, Ky, Dz, Ant.)

2.Gözetlemek, bir işi ya da bir düşünceyi izlemek (Ay, İz, Bo, Ank, Mr, Or.)

İŞLEMEK

T.T. işlemek (-i) 1.Bir şeye emek vererek onu daha elverişli, daha üstün, iyi bir hale getirmek. *Türk şairleri aruzu işlenmişlerdir.*

2.Girmek, nüfuz etmek, tesir etmek.

3.İş görmek, işe uğraşmak, çalışmak.

4.Bozuk ve kullanılmaz halde olmamak, çalışır olmak.

5.Hareketli ve faal halde çalışır olmak. *Ev değil, han gibi bir şey, gece gündüz işler.*

6.(yara için) kapanmamak.

7.Yapmak,imal etmek

8.Oymak, oyarak süslemek, nakış yapmak.

9.Gidip gelmek, bir yol üzerinde sefer yapmak, çalışmak. *Son günlerde Karadeniz'e işleyen küçük bir vapurda çalışıyordu.*(R.N.Güntekin)

10.İğne ile işleme yapmak.

11.Herhangi bir konuyu ele alıp incelemek, anlatmak.

12.Düşüncelerini bir başkasına tesir ederek benimsetmek. *Ben onu işleseydim,bu fikirde olmazdı.*

13.Kötülük yapmak, cefa etmek.

14.Ham petrolü arıtmak.⁶⁶

Az.T. işləmək 1.İş görmək, bir işlə məşqul olmaq. *Tarlada işləmək, evdə işləmək*

//Bir yerdə xidmət etmək. *Harada işləyirsən? Məktəbdə işləmək, fabrikdə işləmək.*

//(dan)Bir vəzifə daşımaq, bir peşədə çalışmaq, vəzifəsini yerinə yetirmək. *Mühasib*

işləyir. İdarədə katib işləyir.

2.Çalışaraq yaratmaq, hazırlamaq, mükəmməlləşdirmək, yaradıcı əməklə məşqul olmaq. *Yazıcı yeni əsər üzərində işləyir.*

3.Müntəzəm sürətdə öyrətməklə, yetişdirməklə, tərbiyələndirməklə məşqul olmaq.

Uşaqlarla işləməyi bacarmaq lazımdır.

4.Hərhansı alət, cihaz, maşın ve s. vasitəsilə iş görmək

5.Bədən üzvlərinin fəaliyyəti haqqında. *Nəbzi işləyir. Ürəyi işləyir.*

6.Hərəkətdə olmaq, dayanmadan iş görmək (maşın ve s. haqqında) *Maşın işləyir.*

//Saat haqqında. *Saat 2-ye işləyir.*

7. Hərhansı bir şey vasitəsilə hərəkət etmək, hərəkətdə olmaq

8.Açıq olmaq, fəaliyyətdə olmaq, xidmət göstərmək. *Kitabxana həftənin bütün günlərində işləyir.*

9. Prosesi davam etmək, uzanmaq (xəstəlik, yara və s.haqqında)

10. həkk etmək, qazımaq, yaxud naxış vurmaq, bəzək vurmaq.

11.Bir şeyin içərisinə keçmək, dərinləşmək. *Güllə bədəninə xeyli işləyib*

//Tə'sir etmək, girmək, nüfuzu çatmaq

13.Açılmacıq, atılmaq (qurşun)

14. *məc.*Təsir etmək, izah etmək, göstərmək

⁶⁶ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, II c, s.1440.

- 15.Etmək, yol vermek,görmək.(Cinayət, günah)
- 16.İşlək olmaq, gediş gəlişli olmaq
- 17.Bir sıra isimlərlə yanaşı mürəkkəb fe'l və ifadələr düzəldilir: Ağzı işləmək-bir şeylər yemək; başı işləmək-kafası çalışmak.⁶⁷

Yapı:E.T.Y. N.F. اشلاکان (I m, III c, s. 340-17); D.L.T. اشلاماک (I c, s.286-20);

Kam.T. ايشلەك işlemek (Tar. S, 1967, IIIc, s. 2119);

Anlam: Az.T'deki Bir yerde hizmet etmek, bir işte çalışmak, vazifesi olmak, vücut organlarının çalışması ile ilgili anlamı T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: iş, iş 'devinme, çalışma,yapma,davranm' bildiren kökten iş Eski Türkçe bir kelimedir. Sonuna isimden fiil türeten -le eki getirilerek bu fiil oluşmuştur. Türkçe yazılı belgelerin en eskilerinde, sözlüklerde iş, iş sözcüğü bugünkü anlamdadır.⁶⁸

Türevleri: T.T.işleme, işlemeci, işlemecilik, işlemeli, işlenmek, işletme, işletmeci, işletmecilik, işletmek.

Az.T. işleme, işlemeli, işlenilmek, işlenmek, işlenmiş.

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağzında: 1.Çimlenmek, filizlenmek (Gaz.)

2.Ayçiçeği ya da kabak çekirdeği yemek (Ank.)

3.Mısır tanelerini ayırmak (Çaycuma, Zn.)

İTMEK

⁶⁷ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1980, II c, s.462.

⁶⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2004, s.353.

T.T.itmek -er,(-i) 1.Bir şeyi güç uygulayarak ileri götürmek, gitmesi için zorlamak.

Masayı itmek. Arabayı arkadan itmek. Genç kadının on u itrek, odadan çıkarmasını istiyordu. (P.Safa)

2.(kapı, pencere için) Güç uygulayarak açmakveya kapamak. *Yavaşça kapıyı iti, elinde yoğurt barkacığıyla girdi. (H.E.Adıvar)*

3.Bulunduğu yerden aşağı düşürmek. *Dağdan itmek, Suya itmek*

4.Sürüklemek, sevk etmek. *Beni bu işe sen ittin.*

5.Fiz.Bir cisim belli bir yakınlıktaki başka bir cismi kendisinden uzaklaşmaya zorlamak,çekmek

İte kaka 1.(kaba bir biçimde) iterek zorla.

2.mec. Güçlükle. ⁶⁹ *Cocuğu ite kaka okutmaya çalışıyoruz.*

Az.T. itmək 1.Yoxa çıxmaq, qeyb olmaq. *Pulu itmək, üzüyü itmək*

//Azmaq, azib qalmaq, başqa yerə düşmək

2.Əvvəlki keyfiyəti yox olmaq. *Yuyulandan sonra parçanın rəngi itib. Yaşa dolduqca gözün nuru itir.*

3.məc. Puç olmaq, heçə çıxmaq, hədər getmək, boşça çıxmaq. *Vaxtim itir. Yaxşılıq itməz.*

4.məc. İçində sözü ilə....içinde itmək. Bir şeyin bolluğunu, çoxluğunu bildirir. *Qızıl içində itmək, ipək içində itmək.*⁷⁰

Yapı: K.B.itti(I m,418); N.F. آنى (Im,360-12);D.L.T. آنى (Ic,171-17); E.T.Y.itdim (I, 22); Tar.S. bulunmamaktadır.

Anlam: İtmek fiilinin kök anlamı Eski Uygur yazıtlarında kaydedildiği gibi

⁶⁹ *Türkçe Sözlük*, Ankara1988, I c, s. 735.

⁷⁰ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1980, II c, s. 439.

'itmek, ikinci de reddetmek, tepmek'dir.

Az. T'deki kaybolmak, yok olmak, şaşırıp başka bir yere gitmek anlamı T.T'de bulunmaktadır.

Köken Bilgisi: *İt* Türkçe bir fiildir. Türkiye halk ağzında kullanılan *ütürmek* fiiline bakılırsa, kökteki *-t-* ünsüzünün ilk şekil olduğu gösterilebilir. Fakat bazı bilgiler bunu isbata yetersizdir. Ancak Azerbaycan halk ağzında kullanılan kökteki sedalı *d'*li şekil U.A.Kastrenin de kaydettiği gibi daha eskidir. (iderben, itermen, Gastren) sonuncu şekil gösteriyor ki *-d -t* yrine seslendirmek zordur. Bunu düşünmeden *idmah* fiilini seslendirirken bu durum farkedilebilir.

Bu yüzden kökteki *-d'*li şekil fiilin daha eski bir şekil olduğunu gösteriyor.⁷¹ (iderben, id)

KAYIRMAK

T.T.kayırmak(-i) 1. Korumak, yardımcı ve destek olmak, himmet etmek.

Avlu dibi siyurma

Ana beni kayırma,

Kayırirsan sen kayır,

Başkasına duyurma (S.Akalın, Türk Manileri)

2. Haksız yere kolaylık göstermek, kolaylık göstererek menfaat sağlamak, iltimas etmek.

3.esk. kaygılanmak, üzülmek⁷²

⁷¹ E.V. Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazıkov*, Moskva 1974, s.386.

⁷² Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000 II c, s. 1598.

Az.T. qayırmaq 1.Emal etmək, hazırlamaq, istehsal etmək. *Bu fabrikdə mebel qayırırlar. Süddən pendir qayırırlar.*

2.Bina etmək, qurmaq, tikmək.*Bu evi kim qayırmışdır?* 3.Hazırlamaq, düzəltmək, qurmaq. *Ay uşaq-cəld bir ocaq qayırın, qəhvə içek-dedi.*(Çəmənzəminli)

4.Tə'mir etmək, əyər əskiyini çatışmayan yerlərini düzəltmək. *Damin axan yerini qayırmaq.*

5.İş görmək, bir işlə məşqul olmaq.⁷³ *Bu vaxta gədər evdə nə qayırırdın?*

Yapı: D.L.T. **قیغىرىدى** (III c, 193-26); Kam. T. **قىرمىق** ; kayırmak, kayurmak (Tar. S. IV c, s. 2375); E.T.Y; N.F; bulunmamaktadır.

Az.T' de ön sesin yumuşamasıyla *qayırmaq* olmuştur.

Anlam: AZ.T'deki yapmak,hazırlamak anlamları T.T.'de kullanılmamaktadır.

Köken Bilgisi:Bu fiil Tuvaca olan *hayırğa*'dan 'sert taşın kalibi' ortaya çıkmıştır. Kayırmak fiili daha önce kök şekliisin olan *kayrak*, *kayır*'dan *kayra* fiiline dönüşmüştür. Bu fiilin ilk anlamı 'düşünmek, bir eylemden dolayı sıkıntı duymak, içi daralmak'.Anlam genişlemesiyle 'korumak, yardımcı olmak, ilgilenmek' anlamları ortaya çıkmıştır.⁷⁴

Türevleri: T.T. kayırıcı, kayırıcılık, kayırılma, kayırılmak, kayırış, kayırma, kayırtmak

Az.T.qayırlama, qayırtmaq

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında:

1.Yapmak, hazırlamak (Ks, Ahiska, Ig, Kr.)

2.Korumak, esirgemek (Isp, Dz, Ay, Ks, Sm, Ama)

⁷³ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1964, I c, s. 398.

⁷⁴ Rosiyskaya Akademiya Nauk, Etimologicheski Slovar Türkskix Yazikov, Moskva 1997, s. 217.

KAYITMAK

T.T.kayıtmak (-den) *hlk.* Bir şeyi yaqpmaktan vazgeçmek, bir karardan dönmek, nükul etmek, rücu etmek.⁷⁵

Az.T. qayitmaq 1. Getdiyi yoldan və ya yerdən geriyə, əvvəlki yerinə dönmək. *O getdiyi yerdən qayitdi. Səfərdən qayitmaq.*

2. Dönmək, yenidən gəlmək, yenidən başlamaq, yenidən müraciət etmək. *Bu mövzuya sonra yenə qayıdacağıq. Əvvəlki fikrinə qayitmaq.*

3. Yenidən meydana gəlmək, zahir olmaq, təzələnmək, bərpa olmaq. *Xəstəliyi qayitdi.*

4. Qayıdır şəklində-1)dönüb, dönərək, üzünü çevirərək.⁷⁶

Yapı: D.L.T. **فیتْرْمَاق** (III c, 193-4); N.F. **فیتْرْمُق** (I m, 83-16); *kayıtmak* (Tar.S, IV c, s. 2385); K.B; E.T.Y. bulunmamaktadır.

Anlam: Bu fiil Türkiye Türkçesinin yazı dilinde kullanılmamaktadır. Türkiye halk ağzında kullanılan bu fiil Azerbaycan Türkçesindeki anlamlarıyla aynıdır.

Köken Bilgisi: *Kayt-kay* fiilinin ölmüş şekli (*kað*) dönmek, *kay'*eğmek, bükmek' konusmak anlamına gelen *ayt* fiilinden türeyen kay şekli neredenki *kayt-kadit*⁷⁷

Kad:in 'eğilmek, dönmek' sebep şekli olarak gösterilir. Hangisiki anlamca *kay'*a 'geri döndürmek' yaklaşıyor. *Kayt*'tan türeyenler fiilimsiler olarak yayılmış ve zarf şekli *kayt*'ın yeniden, geriye, arkaya ve kaytar.⁷⁸

⁷⁵ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 820.

⁷⁶ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, I c, s. 398.

⁷⁷ Rs.VEWT. 223 Acl. 597a.

⁷⁸ Rosiyskaya Akademiya Nauk, Etimologičeski Slovar Türkskix Yazikov, Moskva 1997, s.208, 209.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: kayıtmak-geri dönmek (Ama, Doğu Beyazıt, Ağ, Vn, Ng, Kn.)

KAYTARMAK

T.T. kaytarmak (-i) *hlk.* 1.1. İş yapmaktan kaçmak.

2.(nsz) (*esk*) Geri çevirmek, iade etmek.⁷⁹

Az.T. qaytarmaq 1. Alınmış yaxud göndərilmiş bir şeyi geri vermək, göndərmək
Kitabı oxuyub mənə qaytar, Borcunu qaytarmaq.

2. Xahişlə və ya başqa bir yol ilə bir yerə qayıtmaga yaxud geri dönməyə məcbur etmək *Yarı yoldan qaytarmaq, hələ uzağa getməmişkən qaytar!* (S.Rəhimov)

Söz cavab qaytarmaq-Özündən böyük olan birinin söylədiklərini və ya əmirlərini eşitməyərək sərt şəkildə rədd etmək, böyüyə qarşı çıxmaq.⁸⁰

Yapı: N.F. **قیتاردى** (I m, III c, s. 54-8); D.L.T. **قیتاردى** (Oğuzca) (III c, s.193-8);

Kaytarmak, kayturmak (Tar. S, 1969, IV c, s. 2387); K.B; Es.T.Y. bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T'deki Alınmış yahut gönderilmiş şeyigeri vermek, ricayla ve ya başka bir yol ilegeri dönmeğe veya bir yere dönmeğe mecburetmek anamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Kaytarmak* fiilinin ilk şekli *kay*'dır. (*kað*) (döndürmek, eğilmek, bükmek) kaytarmak fiilinin ilk şekli olan *kay*'nın ve artık kullanılmayan *kayt*, *kadit* 'geri döndürmek' *kay* anlamca ve şekilçe yakın olan -*kad-* 'eğmek, döndürmek,' anlamına gelen

⁷⁹ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 824.

⁸⁰ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1964, I c, s.402.

bir kökten ortaya çıktıgı izah ediliyor.⁸¹

Türevleri: T.T.kaytarıcı, kaytarış, kaytarma

Az.T.qaytarılma, qaytarılmaq, qaytarılmaz, qaytarıcı, qaytarış, qaytarma

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında:

1. Atın gemini çıkarmadan, ahıra çekip bağlamak (Kü.)
2. Atın dizginini egerin üst kenarına takmak (Isp, Brd, Mn, Kn, İç, Mğ.)
3. Geri çevirmek, döndürmek (İz, Brs, Ama, Tok, Tr, Kr, Vn, Mr.)
4. Yerleştirmek (Isp.)
5. Başıboş bırakmak, salıvermek (Dz.)
6. Kibirlenmek, kendini beğenmek (Kn, Mğ.)
7. Kayırmak, kurtarmak (Mğ, Ama.)
8. Kusmak, çıkarmak (Or.)

KİŞKIRTMAK

T.T. kişkirtmak -i 1.(Kümes hayvanlarını) Ürkütüp kaçırmak.

2. Bir kimseyi kötü bir iş yapması için harekete geçirmek, tahrif etmek.⁸²

Az.T. qışqırtmaq icb. Birinin qışqırmamasına, bağırmamasına, çığırmasına səbəb olmaq, bağırtmaq.⁸³

Yapı: N.F; E.T.Y; K.B; T.S; bulunmamaktadır.

Anlam: AZ.T'de birinin bağırmamasına, çığırmasına sebep olmak, bağırtmak anlamları

⁸¹ Rosiyskaya Akademiya Nauk, *Etimologicheski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1997, s. 209.

⁸² Türkçe Sözlük, Ankara 1988, II c, s.862.

⁸³ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, 1964, II c, s. 531.

T.T’de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Türkçe bir fiildir. Ancak *kış* (yansıma ses. Bu sözcüğün soğukların sürdürdüğü dönem olan kışla ilgisi yoktur.) tan *kış-k-i-r-t-mak* (bir kimseyi, yada kümes hayvanlarını ürkütüp kaçırırmak) Kötü bir iş yapmak istediği uyandırmak, birini kötü bir eyleme itmek.⁸⁴

Türevleri: T.T.kışkırtı, kıskırtıcı, kıskırtıcılık, kıskırtılma, kıskırtılmak, kıskırtış, kıskırtma.

Az.T.qışqırıq, qışqırıqçı, qışqırışmaq, qışqırma, qışqırıtı, qışqırtma.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: kıskırtmak-geri çevirmek (Rz.)

KOŞMAK

T.T.koşmak¹ -ar 1.Adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek. *Biriyle kavga ederken kızısapacak olursa hızlı koşmak için pabuçlarını eline alan sokak çocukları gibi....(R.N.Güntekin)*

2. Bir yere ivedilikle gitmek. *Pencerede dolaşan gölgelerden bir şeyler sezmeye çalışarak koşuyorum .(Y.Z.Ortaç)*

3.Bir işe çok ilgilenmek, koşturtmak

4.Koşuya çıkmak. *Doru at bugün koşmayacak.*

5.mec.(Ardından veya peşinden zarflarıyla) kovalamak, üstüne düşmek, izlemek. *İki yıldır bu işin peşinden koşuyorum.*

⁸⁴ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.409.

Koşmak²-ar,(-e) 1.Birlikte iş görmesi için bir şeyi başka birinin yanına katmak, Arkadaş olarak vermek.

2.Hayvanı çekteceği şeye bağlamak. *Atları arabaya koşmak*

3.Şart ileri sürmek.

4.Birini, bir işte görevlendirmek işe koşmak. ⁸⁵

Az.T.qoşmaq 1.Arabanı və s-ni çəkib aparmaq üçün atı ve başqa qoşqu heyvanlarını xüsusi surətdə arabaya və s-yə bağlamaq. *Öküzləri kotana qoşmaq, Arabaya dörd at qoşdular.*

2.İlişdirmək, bənd etmək, bağlamaq. *Qatara əlavə vaqon qoşmaq.*

3.Birləşdirmək, qatmaq. *Mən də qoşdum səsimi,bu gəncliyin səsinə.* (Ə.Cavad)

4. Cəlb etmək, bir işin iştirakçısı etmək

5.Birgə, bərabər göndərmək, yanında göndərmək, yoldaş etmək. *O, Süleyman adlı bir nəfəri bizə qoşdu.*(Ordubadi)

6.Düzəltmək, tə'lif etmək, demək. *Mahni qoşmaq, Dastan qoşmaq.*⁸⁶

Yapı:K.B.koşar erse (2631); Kam. T. **فوشق** D.L.T. **قشندى** (II c, 14-5)

. *koş-* (Tar.S, IV c, 2668); N.F; E.T.Y.bulunmamaktadır. Az. T' de bu fiil ilk sesi sert ünsüzle söylenir: *qoşmaq*

Anlam: Az.T'de düzeltmek, təlif etmek, demek anamları T.T.'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: G.Dörfere göre birleştirmek, birkaç birleştirilmiş eşya anlamına gelen nitekim bazı Türk dillerindeki *koş* ‘karıştırmak’, *kop* ‘hepsi’, *koq* ‘ok’ anlamına gelen *ko* ‘birleştirmek’ dan ortaya çıkmıştır.

E.V. Sevortyan ise *koş*'u koşmak fiilinin kökü olarak gösteriyor.

⁸⁵ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 902.

⁸⁶ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1964, II c, s. 557.

Bu bilgilerin dışında koşmak filinin köküne yapılan değerlendirmelere göre daha yaygın olanı Türkmencedeki *koş* ‘eklemek, birleştirmek’ ve Moğolcadaki *xoli*, ‘karıştırmak’ ve *xolbo* ‘birleştirmek, bağlamak’⁸⁷;

Çuvaşcadaki *xüše*, *xuş* ‘emretmek, eklemek’ ve diğer Türk Dillerindeki *koş* fiilinin sonundaki -ş’ının⁸⁸ Kıpçak Tatar kaynaklarından ortaya çıkmıştır.

A.M.Şerbak yeniden değerlendirerek isim olarak *koşu* ‘çift, bagaj, eşya’ fiil olarak ‘birleştirmek, eklemek’ anlamlarıyla gösteriyor.⁸⁹

Türevleri: Az. T. qoşqu, qoşqulanmaq, qoşdurma, qoşdurmaq, qoşdurulma, qoşdurulmaq, qoşma, qoşulan, qoşulma, qoşulmaq.

KURTARMAK

T.T. kurtarmak (-i) 1.Bir canlıyı, tehlikeden veya zor durumdan uzaklaştırmak. *Şu durup dururken şimşek gibi çakan ağrılardan kurtarsınla, servetinin yarısını anamın ak süttü gibi vereyim.* (R.N.Güntekin)

2. Kurtulmasını sağlamak, uzaklaştırmak;
3. Kazandırmak, yeniden ele geçirmek. *Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.* -Atatürk.
- 4.Bir şeye zarar gelmesini önlemek
- 5.Birinin cezalandırılmasına engel olmak. *Onu ancak iyi bir avukat kurtarabilir.*
- 6.(olumsuz olarak)Bir şeyin değerini karşılamamak.⁹⁰ *Beş bin liradan aşağısı*

⁸⁷ bkz. Gomb, ANH, 259, Ram, KWb. 183a, 184a, Ras.VEWT 283a-b.

⁸⁸ bkz. Räs. ČLČ23.

⁸⁹ Rosiyskaya Akademiya Nauk, *Etimologîcheski Slovar Türkskix Yazïkov*, Moskva 2000, s. 90, 92.

⁹⁰ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s.933.

kurtarmaz

Az.T.qurtarmaq Bitirmək, axıra çatdırmaq, tamamlamaq. *İşini görüb qurtarmaq, məktəbi qurtarmaq, Söhbəti qurtarmaq;*

2.Bitmək, tamamlanmaq, axıra çatmaq. *İclas axşam saat 9-da qurtardı.* (Ə.vəliyev)

3.Tükənmək. *Pullar xərclənib qurtarmışdır.*

4.Xilas etmək, azad etmək. *Axır neçə nəfər əliagaçlı gəlib məni itlərin ağızından qurtardılar.*(Haqverdiyev); //ağır, pis, çetin vəziyyətdən çıxarmaq

5.Xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq. *Bir nəfərin zindandan qurtarması Firudunu sevindirdi.*(M.İbrahimov)

6.Ölmək, keçinmək. *Xəstə artık qurtardı.*⁹¹

Yapı: N.F. قۇرۇغۇزغۇل (I m, III c, 16-13); D.L.T. فەغرىدى (II c, 192-19);

Kam.T. قورترىمىقى

Kurtaltmak-kurtarmak (Tar.S. IV c, s. 2741) K.B. kutgar-kutgaru (6260); Az.T' de ön sesin yumuşamasıyla *qurtarmaq* olmuştur.

Anlam: Az. T'deki Bitirmek, tamamlama, sona erdirmek, tükenmek anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Kurtarmak Eski Türkçe bir fiildir. Fiilin kökü *kut*'tur. *Kut* kökünde saklı anlam 'kul luluk, mutluluk, yükselik, uğur'düşünürse, *kutgar-mak* filin kişiyi iyiliğe kavuşturmak, bir sıkıntından acıdan olumsuz durumdan berileme anlamını içерdiği anlaşılır. Dğer yandan yine kurtarmak anlamında kurtgarmak (Uyg.) sözcüğü de var. *Kur* kökünü incelediğimiz de kuşak, kemer, toka sıra birbiri ardınca dizilme kurmak, kurumak, toplanmak bg. değişik anlamlar içeriği görülür.

⁹¹ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1964, I c, s. 581.

Kâş. Sözlük'ünden, *Kutatgu Bilig*'ten daha eskilere gittiği söylenen kimi yazın ürünlerinde (Eski Türk Şiiri RRA) *kutgar* sözcüğünü buluyoruz.

Kutgarlı olarak geçen bu sözcüğün bulunduğu yazı bölümü kopmuşsada kök olan kutgar kalmıştır. Demek kurtarmak anlamında kutgar biçimini vardı. '*Ajunung kutgargali*'. /'evrenleri kurtarmak için' RRA çevirisinde alemleri kurtarmak için deniyor.

Bu örneklerden görüldüğü gibi, kurtarmak fiilinin en eski kökü *kutgarmak*'tir. Ses değişmesi nedeniyle *kutgarmak*, en sonra *kurtarmak* biçimini almıştır.⁹²

Türevleri: Az.T. qurtaran, qurtarıcı, qurtaracaq, qurtarılma, qurtarılmaq, qurtarıcılıq, qurtarış, qurtarma, qurtarmaz.

T.T. kurtarma, kurtarıcı, kurtarıcılık, kurtarılma, kurtarım, kurtarış

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: Kotarmak, katarmak, kortarmak, kurtarmak.

- 1.Bir kaptan, başka bir kaba yemek boşaltmak, yemeği kaplara dağıtmak (Ber, İz, Tr, Ba, Brs, İzt, Ama, To, Kü, Çkr)
- 2.Kotarmak-Bir işi bitirmek, başarmak (Brd, İz, Mn, Ama, To, Krk, İst, Sm, Sv.)
- 3.Kotarmak-koşarak gelmek(Rz)
- 4.Kotarmak-konuşmak, söylemek (Dy.)

OKŞAMAK

T.T. okşamak (-i) Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya eliyle hafifce dokunmak

⁹² İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s. 448.

Kaynaktan çalayan su gibi serin

Saçını okşasın yine ellerin

Bütün arzuların ve emellerin

Belki en büyüğü ,bu emel anne

(Y. Nabi, Nayır)

2.mec. Övmek, gönül almak, hoşa gitmek.

3.arg. Dayak atmak, hafifce dövmek, vurmak

4.mec.esk. Benzemek, andırmak, hatırlatmak. *Muzun tadı kavunun tadını okşar.*

5.Haifice dokunup sıyırip geçmek.

6.Hafifce ve hoşa gidecek şekilde kendini hissetdirmek.⁹³ (C.S.Tarancı, Otuz Beş Yaş)

Mevsim bahar devamı bir yazdı

Okşamak devresindeydi rüzgar

Az.T.Oxşamaq¹ Bənzəmək. *Anasına oxşamaq, Bir- birlərə oxşamaq. Baxıram, siz çox yaxşı adama oxşayırsınız.* (H.Nəzərlı)

Oxşamaq² 1.Nəvaziş etmək, öz sevgisini ifadə etmək, nazlamaq. //nəvaziş, sevgi əlaməti olaraq əli ilə sığallamaq, əlini sürtmək. *Gəl, ipək saçını oxşayım; Səninlə bir anda yaşayım.* (M.Müşfiq)

3.məc.Xoşlandırmaq, ləzzət vermək, ruhunu oxşamaq

Ölü üçün oxuyub ağlamaq, ölüyü oxşamaq.⁹⁴

Yapı:D.L.T. أَخْشَامَاق (I c,s.284-4);N.F. أُوكْشَايُور (I m, s.115-9); E.T.Y. ohşamak (oğşamak) اوخساماق (Tar.S, V c, s.2939)

⁹³ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, III c, s. 2152, 2153.

⁹⁴ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, 1983, III c, s. 456.

Anlam: Bütün eski kaynaklarda okşamak fiilinin ilk anlamı ‘benzemek, birisini (yüz, görünüş olarak) hatırlatmak’ olarak geçiyor. Az. T’ deki ölen birisi için sagu ağıt yakarak ağlamak, benzemek, andırmak anlamları T.T’ de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Okşamak fiili asıl Türkçe bir fiildir. Bu fiilin Asıl şekli *oğşa*’dır. Sonradan türeyen ok şekli *oğ*’dan bozmadır. K.Vamberi sıfat olan *oğşa-oğşa* fiilinin *ok*’tan ‘bu gibi aynı’ türediğini öne sürüyor. V.V.Radlov *okşa* fiilinin *ok*’tan ‘hemen hemen, aynı’ türediğini gösteriyordu.

V.Bang’ın etimolojisinde ve A. Zayançkovskoya göre okşamak fiilinin en eski şekli (*-ukşa-/uşa-*)dir.

A.Fön Gaben’e göre *oğşa oquş* ‘kabile, nesil, boy’ -*şa-* fiilden fil türeten ek şeklinde ortaya çıkmıştır. En Eski Türk Yazılı Anıtları bu fiilin en eski şeklinin *oğşa* olduğunu isbat ediyor. Çünkü -*oğ-* şekli *ok*’tan bozma olamaz, hatta -*oğ-* bir sessiz ünsüzün önünde geliyorsa -*şa-* *ok*’tan bozma olması imkansız. Demek ki -*oğ-* daha eskidir. ve -*ok*-<-*oğ*’dan bozmadır. Bu fiilin en doğru etimolojisi K.Ramsted tarafından 1912 yılında öne sürülmüştür. *okşa<ok-* ‘benzer, bu gibi’ -*şa-* eki fiilden fil yapan ektir.⁹⁵

Türevleri:T.T. okşama, okşamalık, okşanma, okşanmak, okşantı, okşatmak, okşayıcı, okşayış;

Az.T.oxşadılmaq, oxşayıcı, oxşayış, oxşama, oxşar, oxşanmaq, oxşarlıq, oxşatmaq;

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: ohşamak-benzemek, andırmak. (Afşin, Mr, Çr, Ar.)Ohşamak-sevmek (Ber, İz.)

Azerbaycan HalkAğzında: oxşalmağ. *Ölen üçün ağlamaq, yas saxlamaq.* (Şamaxı)

⁹⁵ E.V.Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1974, s.419.

Oxşatmağ Ağlatmaq, ağlamağa mecbur etmek (Şamaxı)

ÖTMEK

T.T.ötmek –e ,nsz.1.(Kuş ve böcekler için)Değişik tonda ses çıkarmak.

Gelmiş o yaylanın baharı/öter bülbüller hoştur avazı (Aşık Veysel)

2.(Üfleme çalgılarının)sesi çıkarmak

3.Yankı veya yankılı ses vermek. *Nışancı dükkânlarındaki kuvvet oyuncağının zili çin çin öttü.*(S.F.Abasıyanık)

4.arg.Anlamsız, boş konuşmak.

5.arg.(Sarhoş)kusmak.⁹⁶

Az.T. ötmək¹¹.Keçmək, keçib getmək, gəlib keçmək. *Yoldan ötmək.* //Bir yerin, sahənin ortasından,içinden keçmək, keçib getmək.*Kənddən keçmək.*

//Uçub getmək, uçaraq keçmək. *Bir dəstə quş çayı ötdü-Hərdənbir kəndin üzərindən durna dəstələri ötüb keçirdi.*(Ə.Məmmədxanlı)

2.Hərəkətdə, yərişdə, qaçışda qabaqlamaq, irəli getmək, ötüb keçmək.*Yük maşınıni ötmək.*

//Irəlidə olmaq, keçmək.yarışda ötmək.

//məc.Bir şeydə o birilərinə görə daha çox müvəffəq olmaq.Daha çox nailiyyət əldə etmək.Dərsdə yoldaşlarını ötmək.

3.Keçmək, aşmaq, qurtarmaq.(saat,mövsim, zaman,yaş haqqında)*Yaş əllini ötüb.*

⁹⁶ *Türkçə Sözlük*, Ankara 1988, II c, s.1144.

Qış da yavaş yavaş qarı soyuğu ilə ötüb getdi.(Y.V.Çəmənzəminli)

ötmək² Oxumaq, civildəşmək. *Səhər açıldı, quşlar ötdü.*(Ə.Vəliyev)

//məc.Tərənnüm etmək. *Yaşıl yamacda qumru tək, ötür yanıqlı bir tütək.*
(Ə.Cəmil)⁹⁷

Yapı: N.F. *أۇتىمادى* (Im,30-2);D.L.T. *أۇتى* (I c, 171-6); Kam.T ; **اوتمك** K.B.öt,
ötgen (6114), ötmek (Tar.S.V c, s. 2134.); E.T.Y. bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T'deki geçip gitmek, uçub gitmek, (kuşlar için) hareketde, koşuştı ireli
geçmek,bitmrk anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: M.Räsänen (soru altında)Türk Dillerindeki *öt* fiilini G.Ramstedin *Kalmik Sözlük*'üne dayanarak Moğolcadaki *öte-l ötu-l* ‘eskimek, kocamak’ fiiline benzetmiştir. G.Ramsted ise *öt* fiillinin bu gösterilen şekillerden ortaya çıkış olabileceği yaklaşımında bulunuyor: Korecedeki *putta* ‘takılıp kalmak, birşeye saplanıp kalmak’, *puthe, pithe* ‘içinden arasından’ (Ramsted SKE 212)

Vladimirsov323 Moğolcadaki (*öci<öti-* ‘demek, konuşmak, yalvarmak, haber, bilgi
vermek) Lessing (*öci*) ve Kozin SS 586 (*öcil-haber, bilgi vermek) Türkçedeki ötle* uygun
olduğunu gösteriyorlar.⁹⁸ Türkçedeki *öt* ile Moğolcadaki *öci*'nin homogen olduğu
görülüyor.⁹⁹

Türevleri:T.T.ötme, öttürme, öttürmek, ötücü, ötüş, ötüşmek, ötüşme.

Az.T.ötmə, ötkün, ötmə, ötmüş.

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağzında:

⁹⁷ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Bakü 1983, III c, s.471.

⁹⁸ bkz.VGAS I 51, 135.

⁹⁹ E.V.Sevortyan *Etimologîcheski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 1974, s.555.

Ötmek (**I**) ekmek (Zn.)

Ötmek(**II**) Ekinleşmek, evlenme isteği göstermek (Dz, Ay, Krş, Bor, Ng, Kn, Mg.)

Ötmek(**III**) 1. konuşmak, sözünü ötmek(Tr.)

2. Alayıcı bir dille konuşmak (Brd.)

3. Kavga etmek (Brs.)

SAKLAMAK

T.T. saklamak (-i) 1. Elinde bulundurmak, tutmak. *Okul kitaplarını saklıyorum.*

2. Kaybolmaması için gizli bir yere koymak.

3. Görünmesine engel olmak, ortalıkta bulundurmamak.

4. Bozulmadan, doğal durumları ile durmasını sağlamak, muhafaza etmek. *Eti buz dolabında saklamak.*

5. (-den, -i) Gizli tutmak, duyurmamak. *Ondan bu haberi saklamışlar.*

6. (-i, -e) Birine vermek için ayırmak. *Bu kitabı size sakladım.*

7. *mec.* Korumak, esirgemek. *Allah saklasın.*¹⁰⁰

Az.T. saxlamaq Bir şeyi əlində (ağzında, dışındə) tutub düşməyə qoymamaq.
Açarı əlində saxlamaq.

2. Hərəkətini kəsmək, dayandırmaq. *Aralarında ən yaşlı olan Rəşid atı saxladı.*
(H.Nəzərli) *Avtobusu dayanacaqda saxlamaq.*

3. Getməsinə iləri hərəkətinə mane olmaq, qabağını kəsmək, dayandırmaq. *Dürrə,*

¹⁰⁰ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 1247.

polislərə çatmağa az qalmışdı ki, kimsə onu saxladı. (S.Vəliyev)

4.Sahib olmaq, həvəskarı olmaq, bəsləmək. (heyvan haqqında)

5.Yaşamaq üçün lazım olan vəsaitlə tə'min etmək, dolandırmaq .*Ev saxlamaq, uşaqlarını saxlamaq.*

6.Mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq. *Ana gəlinlikdən bir örپək saxlayırdı.* (C.Cabbarlı)

7.Gizlətmək, heç kəsə göstərməmək. *Qiymətli şeyləri sandıqda saxlamaq, sənədləri seyfdə saxlamaq.* //Bir sözü sirri heç kəsə deməmək, yaymamaq, gizli saxlamaq. *Hərbi sirri möhkəm saxlamamışdır.*

8.Dayaq olmaq, yıxılmağa, uçmağa qoymamaq. *Balkonu dört sütun saxlayır.*

9.Ehtiyat görmek, qoruyub saxlamaq. *Saxla samanı, gələr zamanı* (Ata Sözü) *Qışa buğda saxlamaq.*

10.Müəyyən məqsəd üçün özünə köməkçi, xidmətçi tutmaq. *Qulluqçu saxlamaq* //Əvvəlki keyfiyyətini mühafizə etmək, qorumaq. *Gözəlliyini saxlamaq.*

12.Bir yerdə qalmağa durmağa məcbur etmək.
//Hər hansı bir vəziyyətdə qalmağa məcbur etmək. *Şəhəri mühasirədə saxlamaq.*
Şeyləri səliqəli saxlamaq.

13.Sözünü işinin və.s-ni davam ettirməyə qoymamaq. *Yarımçıq kəsmək. Yiğincağı saxlamaq, Elə burda saxla.*

14.Bir sır isimlərə qoşularaq müxtəlif ifadələr düzəldilir.Ayaq saxlamaq. Dilini saxlamaq, başını saxlamaq, özünü saxlamaq.¹⁰¹

Yapı: N.F. سقادى (Im,IIIc,s.317-7); *saklamak* (Tar.S, V c, s.3256); E.T.Y; D.L.T.

¹⁰¹ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1987, IV c, s. 35.

bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T’deki gitmesine ileri hareket etmesine engel olmak, önünü kesmek, durdurmak, sahip olmak (hayvan) beslemek, geçindirmek (parayla aileyi), sözü işi ve s’ni devam ettirmeye izin vermemek, yarım kesmek anlamları T.T’de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Saklamak fiilinin kökü *sa*’dır. Kökteki *-k* eki sebep, şiddet kazandıran bir ektir. *Sa*’nın kök anlamı ‘düşünmek, hesaba katmak, itibari olmak’ *Sak* fiili bütün Trk dillerinde kullanılan bir fiil olarak Türk kökenli bir fiil olduğunu isbat ediyor. Bu fiile *-la* eki getirilerek ‘korumak’ anlamıyla bütün Trük dillerinde kullanılıyor. A.M.Şerbak *sak* ‘korumak’ fiilini yeniden değerlendirerek bu fiilin tek çıkış kaynağının olmadığını birkaçını gösteriyor. Bu fiilin birinci çıkış kaynağı Sibiryadaki Türk dillerinden, diğeri Moğol kaynaklarından ortaya çıktığını gösteriyor.¹⁰²

Türevleri: T.T. saklama, saklambaç, saklanmak, saklanılma, saklanılmak, saklanması, saklanma, saklantı, saklatma, saklatmak, saklayış, saklı.

Az.T. saxlama, saxlanılma, saxlanılmaq, saxlanmaq, saxlanc, saxlatdırma, saxlatdırmaq, saxlatma, saxlatmaq.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: beklemek (Karaçay, Başhöyük, Kn.)

Sahlamak-sığır koyun gibi hayvanları kiş süresince birisine para ya da hatır için baktırmak (Byt, Kr.)

SALMAK

¹⁰² Rosiyskaya Akademija Nauk, *Etimologičeski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 2003, s. 157, 158.

T.T.salmak -ar,(-i,-e) 1.Bağımlılığına, tutukluluğuna veya baskı altındaki durumuna son vererek serbest kılmak, bırakmak, koyuvermek. *Derhal kapının zincirini salivererek, kanadı arkasına kadar açtı.* (E.E.Talu)

2.İvedilikle yollamak, hemen göndermek. *Bununla beraber peşine adam salmak gerekir.*(A.Gündüz)

3.Koymak, katmak. *Pilavin pirincini salmak.*

4.Sürmek.

5.Uğratmak. Başını derde salmak.

6.Üzerine yürütütmek.

7.Saldırmak. *Aç kurt, yılanı da salar, taşa da!-dedi.* (M.Ş.Esendal) 8.Sarkıtmak.

Soğutmak için kuyuya su kabı salmak.

9.(gemi) demir üzerinde dört yana dönmek.

10.(-i) *mec.* Bakmamak, ilgilenmemek, özen göstermemek.¹⁰³

Az.T. salmaq 1.Bir şeyi hündür yerdən aşağı atmaq, tullamaq, buraxmaq.
2.Əlindən buraxmaq. *Qabı salmaq, Qutunu salmaq. Boşqabı salıb sindırmaq.*

3.Özü bilmədən bir şeyi düşürüb itirmək. *Açarı bilmirəm, harada salmışam.*

4.Əsasını qoymaq, tə'sis etmək, qurmaq, düzəltmək. *Mə'dən salmaq, şəhər salmaq.*

5.Tikmək, qurmaq, qayırmaq. *Yol salmaq. Çayların üstünə buz köprü saldı.*

Seyrəldi get-gedə gedış-gelişdə. (S.Vurğun.)

6.Keçirmək, taxmaq. *Əmniyyət açarı qapıya saldı.*(M.İbrahimov)

7.Örtmək. *Üstünə yorgan salmaq. Başına şal salmaq.*

8.Tez tələsik oturmaq, özünü yerləşdirmək. *Yoldaşlarım özlərini mənim yanımıza*

¹⁰³ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 1251.

saldılar.(Mir Celal)

- 9.Yerinə oturtmaq, keçirmək, geydirmək. *Çixığı salmaq.*
 - 10.Yatağına qoymaq, yerləşdirmək, rahatlamaq.
 - 11.Tez yollamaq, dərhal göndərmək. *Nəbi Əsədi öldürəndən sonra kəndlərə adam saldı ki, mən Əsədə olan borcu vermişəm.* (Qaçaq Nəbi)
 - 12.Döşəmək, sərmək. *Evlərə palaz sərmək.*
 - 13.Bir şeylə örtmək, aşağı endirmək.
 - 14.Qoymaq.
 - 15.Ağaç ve s.göyərti əkmək. *Bağ salmaq. Meşə salmaq.*
 - 16.Yaymaq, yerləşdirmək.
 - 17.Tökmək.*Xörəyə duz salmaq. Samovara kömür salmaq.*
 - 18.İçeri buraxmaq, daxil etmək.
 - 19.Tikmək, naxışlamaq. *Dəsmala gül salmaq. Divara naxış salmaq.*
 - 20.*məc.*Yoluxdurmaq, yaymaq. *Xəstəlik salmaq.*
 - 21.*məc.*Tutmaq, həbs etmək.
 - 22.Devirmək, yıxmaq, taxtdan düşürmək.
 - 23.Bir sıra isimlərə qosularaq müxtəlif ifadə ve mürəkkəb fe'llər əmələ gətirir: məhəbbətini salmaq, könlünü salmaq, ələ salmaq.¹⁰⁴
- Ses bakımından farklılık görülmeyen bu iki Türk dilinde anlam bakımından şu değişiklikler gösterilebilir:

Yapı: *salmak* (Tar.S.V c, s.3277); K.B.*sal-* (I m, 5876); D.L.T. سلدى (II c,24-5);N.F. سالدىلار (Im,186-13); E.T.Y. bulunmamaktadır.

¹⁰⁴ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1987, IV c, s. 22, 23.

Anlam: Az.T'deki bir şeyi yüksek yerden aşağı atmak, bırakmak, elinden düşürmek, kurmak, yapmak, te'sis etmek, örtmek, takmak, sermek (halı ve s.) anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: J.Kloson, M.Rasanen, G.Ramstedi takip ederek Türkçedeki *sal'*ın Moğolcadaki *salajıyla* ‘ezik, sarkık’ bir genetik bağlantısı olduğunu farzediyorlar. Böyle bir bağlantının mümkünüğünü G.G. Dörfer’de yazıyor. A.M. Şerbak bu filin ilk kök anlamını koymak olarak gösteriyor.¹⁰⁵

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağızında: 1.uğurlamak, yollamak. (Sm, Sv, Yz, Ng.)

2.Hayvan yavrusunu düşürmek. (Şavşat, Ar.)

3.Köpek havlamak.(Kc.)

Azerbaycan Halk Ağızında:salmağ-sallanmaq. (Şamaxı)

SALLAMAK

T.T.sallamak (-i) 1.Düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek.

Beşik sallamak, mendil sallamak. Sen yine anahtarını çıkar, salla eğlendir. (H.E.Adıvar)

2.mec. Bir işi sürekli olarak başka bir zamana ertelemek, savsaklamak. *İşimi bir hafta salladılar, sonunda da biz karışmayız dediler.*

3.arg.Vurmak, tokat atmak. *Sokaktan geçen bir adam, bunları ayırdı, ikisine birer tokat salladı... (M.Ş.Esental)*

Sallamamak. *arg.* önem vermemek.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Rosiyskaya Akademiya Nauk, *Etimologîcheski Slovar Türkskix Yazikov*, Moskva 2003, s. 174.

¹⁰⁶ Türkçe Sözlük, Ankara 1988, II c, s. 1251.

Az.T. sallamaq 1.Bir şeyi üzü aşağı tutmaq, uzatmaq, sallaq vəziyyətdə saxlamaq, ucunu aşağı endirmə, asmaq. *Xalçanı balkondan sallamaq. Balkona ip sallamaq.*

2. Aşağı əymək, sallaq vəziyyət vermək. *Başını sallayır şamlar, qovaqlar; Dillənib bir nəğmə ötür budaqlar*(M.Rahim)

3. *məc.dan*. Qaşqabağı tökmək, üzünü turşutmaq, dinib-danışmamaq.

4. Bir sıra sözlərin yanına gətirilərək, müxtəlif ifadələr ve mürəkkəb fe'llər düzəldilir: qaşqabağı sallamaq, qarın sallmaq, damağını sallamaq.¹⁰⁷

Yapı: E.T.Y.*salla* C 1 (I, s. 174) ; Tar.S; N.F; D.L.T; K.B. bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T'deki Bir şeyi aşağıya doğru tutmak, uzatmak, bir şeyin ucunu aşağı indirmek, asmak, aşağı eğmek anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Sallamak* Türkçe bir fiildir. *Sal* ‘bırakmak, salmak’ eylemini doğuran kök) dan *sal-la-mak* (*sallamak*) Anlam genişlemesiyle bir nesneyi kendi kendine salınır duruma getirmek, salınmasını sağlamak. *Sallamak* eylemi, *sal* denen aracın suyun üzerinde akıntıya uyarak gidiş gelişleriyle bağlılıdır.¹⁰⁸

Türevleri: Az.T.sallağı, sallama, sallanış, sallanma, sallanmaq, sallatma, sallatmaq, sallaşma, sallaşmaq.

Ek Bilgi: Azerbaycan Halk Ağzında:sallamax-dösemek (Hamamlı)

TAPMAK

T.T.tapmak -ar(-e) 1.Tanrı olarak tanımak, inanmak, kulluk etmek.

¹⁰⁷ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü1987, IV c, s.22.

¹⁰⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004,s. 577.

Her kandaki gözin baka çalap hazırladır

Mutlaka Şol can ki tapmadı

Hakk'a assısı yok ziyandadır.(Y.E.Divanı)

2.mec.Tapma derecesinde sevmek, büyük bir sevgiyle bağlı olmak.¹⁰⁹

Az.T.tapmaq 1.Axtarış, aramaq nəticəsində meydana çıxarmaq, üzə çıxarmaq.

Gəzib güclə bir qapı tapa bildim. (S.Rəhman)

//Eyni mə'nada adam haqqında. // İtirdiyi və ya bir yerdə unuttuğu şeyi təzədən əldə etmək, özünə qaytarmaq. İtirdiyi pulu tapmaq.

//İtkin düşmüş və ya yeri mə'lum olmayan adam haqqında. *Məzahiri tapıb, salamat olduğunu bildim.* (B.Bayramov)

//Əldə etmək, ələ keçirmək. //Xüsusi tədqiqat, araştırma axtarış nəticəsində aşkara çıxarmaq, kəşf etmək. *Qazdan kauçuk almaq üsulunu tapmaq.* //Hesaplayarak, fikirləşərək, bir şeyin nəticəsini, cavabını müəyyən etmək, əldə etmək. *Sözün kökünü tapmaq.*

2.Çox axtararaq axırda əldə etmək, tapıb almaq. *Ayağıma nəhayət ayaqqabı tapdım.*

3.məc. Görmək, hiss etmək. *Bibixanım ələ bir xüsusiyət tapa bilmirdi ki,xoşuna gəlməsin.*(B.Bayramov) //məc. Birini hər hansı bir vəziyyətdə halda görmək.

4.Danışılan bir sözə və s'yə istehzali münasibət bildirir. *Deməyə söz tapmisan!*

5.Bir sıra isimlərdən sonra gələrək,mürəkkəb fe'l v müxtəlif ifadələr düzəldilir:

Fürsət tapmaq, macal tapmaq.¹¹⁰

Bu iki Türk dilinde ses bakımından farklılık görülmediği halde, anlam bakımından su farklılıklar

görülebilir:

¹⁰⁹ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s.1416.

¹¹⁰ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1987, IV c, s.136.

Yapı: *tap-* (Tar.S, V c, s. 3743); N.F. تَبْمَادِي (Im,361-11);D.L.T. تَبْدِي (IIc, 3-10); E.T.Y. *tap-* Su 9(I m, 156);K.B. *tapmak* (I m, 4000)

Anlam: Az.T' deki kaybettiği veya bir yerde unuttuğu şeyi yeniden elde etmek, kaybolmuş birisini bulmak anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Tapmak* Türkçe bir fiildir. Fiilin kökü *tap*'tir.*Tap* 'dilek, istek, iş, yardım, çalışma bildiren kök'ten tap-mak ortaya çıkmıştır. Kök anlamı istemek, dilemek, ummak, inanç yolunda çalışmak, iş görmek; Anlam genişlemesiyle Kendini inanca adamak.¹¹¹

Türevleri: T.T.*tapım*, *tapınmak*, *tapis*, *taptırmak*, *taptırtmak*.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: 1.Bulmak (Ama, Tr, Ig, Kr, Ng, Kn, Ağ.)

2.Kapmak.(Şehli, Gr.)

3.Başa kakamak.(Ay, Mn, Kü, Mğ.)

4.Bir şeye tutkun olmak, düşkünlük göstermek.(Ng.)

5.Yapı, köprü ve s. şeyler selen çökmek.(İçel)

Azerbaycan Halk Ağzında: Tap atmax (Kürdemir)

Tap getmek-küt getmek (Ucar)

Tap olmax Ağacdan düşüb zedelenmek, ezilmek.(meyve hakkında) (Oğuz)

TARTMAK

T.T.tartmak -ar, (-i)1.Bir şeyin birim cinsten ağırlığını bulmak.

¹¹¹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s. 641.

- 2.Bir şeyi avuç içinde sallayarak ağırlığını kestirmeye çalışmak.
- 3.Dikkatle incelemek, değer biçmek. *Başını ellerinin içine alarak evvela kendini bir tartmak istedi.* (P.Safa)
- 4.Binek hayvanlarının dizginlerini çekip bırakarak sallamak.
- 5.mec. Bir şeyin bütün sonuçlarını düşünmek, hesap etmek.¹¹²
- Az.T. dartmaq** 1.Bir şeyi eli ile və ya başqa şeylə tutub özünə tərəf və ya kənara çəkmək. *Həkim qolundan tutub dartdı.* (M.Cəlal)
- 2.Zorla çəkmək, özü ilə aparmağa çalışmaq. *Kərim xani dartıb,dar koridora çıxardılar.*(M.Ibrahimov)
- 3.Dartmaq, tarım çəkmək. *İpi dartmaq.*
- 4.Yuxarıya doğru çəkmək. *Lakin Mahru yenə də məqrur qaşlarını dartaraq dedi.* (M.S.Ordubadi)

- 5.Nasos, və s.vasitəsilə çəkmək, dartıb çıxarmaq.
- 6.məc. Özünü sözü ilə lovğa vəziyyət almaq, özünü çəkmək.¹¹³ *Gəl oyna, özünüü dartma, bir görsək.* (Z.X.əlil)

Her iki Türk dilinde bu fiil yapıcı ve anlamca farklılıklar gösterir:

Yapı: *tartmak, (dartmak)* (Tar.S.II c, 1965); K.B. *tart, tarttı* (86, 5442); N.F.

ر تَرْتَمَق (III c, 215-14); D.L.T. تَرْتَمَق (III c, 426-6); E.T.Y. bulunmamaktadır.

Az T'de ön sesteki ünsüz yumuşak söylenilir: *dartmak*

Anlam: Az.T'deki bir şeyi eli veya başka bir şeyle tutup kendine taraf veya kenara çekmek, zorla çekip götürmeye çalışmak, halatla çekip çıkarmak anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

¹¹² *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 1421.

¹¹³ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1980, II c, s. 39.

Köken Bilgisi: A.M.Şerbak *tart* ‘sürüklemek, çekmek, taşımak’ olduğunu öne sürüyor. G.Ramsted Türkçedeki *tart*'ı diğer şekilleriyle bir sıraya koyuyor. Klm. *tatya* ‘çekmek, taşımak, sürüklemek’, *tata*, *tarta-tung*, *tana(tarna)*; G.Ramstedin fonetik bakımdan bu kusurlara olan yaklaşımları artık bilimde de gösterilmiştir.

G.Ramstedin bu yaklaşımlarına M.Rasanen kendi buluşlarını katıyor: Fin.*tarttu-* ‘tutmak, yakalamak, targa çekmek’. Daha sonra G.Ramsted bu yaklaşımlarına Korecedeki *talda*, *tada(tara:tan)* ‘tartmak, terazide tartmak’ ve Çuvaşcadaki *turt*-çekmeği eklemiştir.

Son sesi *(k)-(ğ)* olan alet anlamında isim olan *tartık*, *tartiğ -ki* ekinden türeyen isim alet anlamında *tartkı* ‘terazi, tartı’ *-ma* ekiyle türeyen isim *tartma* ‘çekmeceli dolap’

Fiilden fil türeten *-(i)n* ekinden türeyen *-dartın*, *tartin* (Y.Emre XIII y,XIV y.) *Tart* fiilinden türeyenlerin çoğu onun anlamına ve nasıl türediğine daha verimli bir delildir.¹¹⁴

Ek Bilgi:

Türkiye Halk Ağzında: 1.uyuklamak. (Ar.)

2.Çekmek, asılmak. (Mr, Çkl.)

Azerbaycan Halk Ağzında: *dartmağ*-üyütmek.(Lenkeran)

TARTIŞMAK

T.T.tartışmak (*nsz,-le*) 1.Bir konu üzerinde, biribirine ters olan görüş ve inacları karşılıklı savunmak.

¹¹⁴ E.V.Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazıkov*, Moskva 1980, s. 156.

2.Ağız dalaşı yapmak, münakaşa etmek.*Bizimle bu kazadan sonra tarıtsıyorlar. sandım.*(Y.K.Karaosmanoğlu)

3.sp.(güreş) Karşı karşıya durum alıp elle birbirini yoklayarak zayıf yanlarını aramak.¹¹⁵

Az.T.dartışmaq (*qarş*) Bir birini əllə o yan bu yana dartmaq, çəkmək, dalaşmak, güləşmək, çarpışmaq.¹¹⁶

Yapı: D.L.T. **تَرْتِشْمَاق** (IIc, 205-9); *tartışmak* (*tartaşmak*) (Tar.S, II c, s.1015); E.T.Y; K.B; N.F. bulunmamaktadır. Az.T'de fiilin ilk ünsüzü yumuşak söylenir: *dartışmaq*

Anlam: T.T'deki bir konu üzerinde,biribirine ters olan görüş ve inancları karşılıklı savunmak anlamı Az.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: Tartışmak Türkçe bir fiildir. *Tartmak*'tan *tar-t-i-ş-mak/tartışmak* (tartmada biribirine yardım etmek, germekte birbirine yardımcı olmak, sizlamak. *Kâş*.) karşılıklı olarak birbirini tartmak, birbirini ölçmek, dengelemek, yoklamak

Tar-t köküne getirilen *iş-mak* ekleriyle sözcük üretme Türk dilinin başka örneklerinde görülen yaygın bir olaydır. Türk Dil devriminden sonra Osmanlıca münakaşa karşılığı söylenen bu tartışmak sözcüğü yeni türetme sanılmış Asya Türkçesinin üstünlüğünü savunanlarca bile yer almıştır. Oysa bu sözcük *tartışmak* *Kâş*'da bile örnekleriyle açıklanmıştır. Üstelik tartışmask anlam bakımından *münakaşa*'dan daha olumlu daha kapsamlıdır.¹¹⁷

Türevleri:T.T. tartışılma, tartışılmak, tartışma, tartışmacı, tartışmalı.

Az.T.dartışdırılma, dartışdırılmaq, dartışdırırma, dartışdırırmaq, dartışma.

¹¹⁵ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I c, s. 1421.

¹¹⁶ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Bakü 1980, II c, s.39.

¹¹⁷ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s. 644.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında:dartışmak-güreşe başlarken, güreşçiler birer defa birbirilerini kaldırarak kuvvetlerini tartmak. (Gaz.)

TİKSİNMEK

T.T. tıksınmek (-den) Bir şeyi, bir kimseyi, bir düşünceyi ve.b. kötü iğrenc veya aşağılık bularak ondan uzak durma duygusuna kapılmak, nefret etmek, ikrah etmek.¹¹⁸ *Sinekten tıksınmek,yalandan tıksınmek. İnsanların fena insanları ezen ve ondan tıksinen bir özelliği var.* (H.E.Adivar).

Az.T. dıksınmək 1.Səksənmək //hövlnak yuxudan ayılmak.

2. Hürkmək, qorxmaq.

3. İyrənmek, çıyrınmək. *Xörəkdən dıksınmək*¹¹⁹

Yapı: titsinmek, ditsinmek (Tar.S, II c, s.1188); E.T.Y; D.L.T; K.B; N.F. bulunmamaktadır.

Anlam: Az.T'deki Tedirgin bir şekilde uykudan uyanmak, ürkme, korkmak anlamları T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Dıksınmek* fiilinin *dik* köküne -e,-a(-i)eki getirilerek ortaya çıktıgı gerçeğe daha yakındır. Bütün Türk lehçelerinde kullanıldığı için bu fiilin Türk kökenli bir fiil olduğu anlaşılıyor. Bu fiil birçok Türk lençelerinde ilk anlamını ‘beklenmedik her hangi bir dış etkiden

‘korkup ürkme’ korumuş ve hala da kullanmaktadır.¹²⁰

¹¹⁸ *Türkçe Sözlük*, 1988, II c, s.1476.

¹¹⁹ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1980, II c, s. 97.

Türevleri: T.T.tiksindirici, tiksindirme, tiksindirmek, tiksnilme, tiksnilmek, tiksiniş, tiksime, tiksinti. Az.T.diksindirmek, diksiniş, diksime.

Ek Bilgi: Türkiye HalkAğzında:ditsinmek, diysinmeyh. nefret etmek (Zile, Tok, Ky, Ng, Ig, Kr.)

Azerbaycan Halk Ağzında:diysincəm, diysincəm eləmək-iyrəndirmək. diysinməx-iyrənmək.(Basarkeçər, Borçalı, Gəncə, Qazax, Mingəçevir, Şuşa, Ucar)

UĞRAMAK

T.T. uğramak (-e) 1.Yola devam etmek üzere, bir yerde, kısa süre kalmak. *Üç gün içinde yalnız üç vapur*

iskeleye uğradı.(S.F.Abasyanık)

2.Bir yerin yanından, yakınından, içinden geçmek. *Oğlunun İstanbul'a uğramadan memleketen uzaklaşmasına memnun görünüyordu.*(H.E.Adivar)

3.Fırlayarak çıkmak,dışarı çıkmak .

4.Kötü duruma konu olmak.

5.Yaklaşmak. *Erkek misafir geldiği zaman Despina'dan başka kimse salona uğramayacaktı .*(Ö.Seyfettin)

6.Karşılaşmak, maruz kalmak.

7.Cin peri çarpmak.¹²¹

Az.T. uğramaq 1.Rast gəlmək, üz-üzə gəlmək rastlaşmak. *Mənsur xan,səhər,səhər*

¹²⁰ G.Bağirov, *Azerbaycan Dilinde Fe'llerin leksik-Semantik İnkşafi*, Bakü 1971, s.134.

¹²¹ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s. 1510.

nə güzəl şikara uğramışam(C.Cabbarlı)

2.Düçar olmaq, məruz qalmaq.¹²² *Bəlaya uğramaq,fəlakətə uğramaq.*

Yapı: Kam.T. اوغرامق D.L.T; N.F; K.B; Es.T.Y; *uğramak* (Tar.S. IV c, s. 3903)

Anlam:Az T'deki rastlamak, yüz yüze gelmek anlamları T.T.'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Uğramak* fiilinin *Dede Korkuttaki –uğrı-* şekli (Rossi) Türkçedeki *u:ru uğur* sözünden meydana gelmiştir. *uğur-i/-u* aynı zamanda fiilden isim türeten *-i/-u* ekiyle **uğur** fiili türemiştir. Fakat gramer bakımından isbat edilmemiştir. Türk halk ağzında fiil kökü *oğur*, *uğur*, *oğar*, *oğa* ‘iyileştirmek, başarıyla sonlandırmak’ kullanılmaktadır. Bu fiili *oğur*, *oğur* şeklinde de verebiliriz. *Uğur,oğur* Türkçede ve eski Özbekçede başarı kazanmak, yetişmek, başarılı olmak. *-a* ekinin yardımıyla fiilin eski türemiş şekli eski çağlarda *uğur oğur*'dan *oğur'a* (Malov)

Hangisiki *uğra* şekliyle *uğra* şekliyle eski yazılı anıtlarda bile bu şekliyle meşhurdur.¹²³

Türevleri: Az. T. *uğrama*, *uğratma*. TT. *uğralamak*, *uğrak*, *uğrama*, *uğranma*, *uğranmak*.

Ek Bilgi: Türkiye Halk Ağzında: Hastalığa tutulmak.(Nğ.)

ULAMAK

T.T. ulamak (-i,-e) Eklemek, katmak, bitiştirmek.

Evvela ağaçın budamakgerek,

¹²² *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1987, s. 221.

¹²³ E.V.Sevortyan, *Etimologîcheski Slovar Türkskix Yazïkov*, Moskva 1974, s. 564.

Aşayı sonradan ulamak gerek

Z.Gökalp, Kızıl Elma.¹²⁴

Az.T. ulamak (ıt, qurd, bayuş, ve bə'zi heyvanların sürəkli çıxardığı inilti səsi)səsi çıxarmaq.*Dərələrdə ulardı,çaqqallar,zənn edərdin ki bir çocuk ağlar.*(A.Səhhət)

//Ulama sesine benzer ses çıxarmaq, viyıldamaq, uvuldamaq,..

2.dan.Səslə ağlamaq, zarıldamaq.*Bu uşaq nə üçün səhərdən belə ulayır?*¹²⁵

Bu iki Türk Dili arasında ses bakımından aynı olan ulamak fiili anlamca şu farklılıklarını gösterir:

Yapı: D.L.T. الاماق (IIIc, 255-15); Kam.T. الاماق ;K.B. ula (I m, 1264); *ulamak* (Tar.S, VI c, s.3939);E.T.Y; N.F. bulunmamaktadır.

Anlam:Az.T'deki bazı hayvanların çıkardığı inilti sesi,bağırmak,ürümek anlamı T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: *Ula* fiilinin tarih boyunca aybı anlama gelen *uli* şeklinde olmuştur ki bu fiil *uliy*'dan ‘birleştirme’ türemedir. Bunun sonucu olarak *ula* fiili ‘bağlamak, birleştirmek’ anlamına gelen *ul* kökünden türediği ortaya bıkıyor. *Ul* köküne fiil yapan –*a,-ı* ekleri getirilerek *ula-mak* fiili türemiştir.*Ula* fiilinin *ula* ‘taban, dib’ anlamına gelen kökten türediğini de öne sürenler vardır. Ama bu faktörlerle kanıtlanmamıştır.¹²⁶

Ek Bilgi:

Türkiye Hlk Ağzında: 1.Eriştirmek (Bo.)

2.Uzamak (Kü, Sv.)

3.Onarmak (Ar.)

¹²⁴ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, IV c, s. 2970.

¹²⁵ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1987, IV c, s.230.

¹²⁶ E.V.Sevortyan, Etimologiceski Slovar Türkskix Yazikov, Moskva 1974, s.587.

4.Halı tellerini birbirine düğümsüz bağlamak (Nğ, Brs.)

5Ulumak(Sv.)

6.Aşı yapmak (ağaç için) (İç.)

Azerbaycan Halk Ağzında: Ulamağ-birləşdirmək, calamak, əlavə etmək (Göyçay, İmişli)

Ulamah-çürümək (Kurdəmir, Tovuz)

Bu qarızların çohsu uluyufdu. (Tovuz)

ULAŞMAK

T.T.ulaşmak (-e) 1.Varmak, gelmek.

2.Elde etmek, erişmek.

3.Yetişmek

4.Birbirine katılmak, dökülmek. *Nehirler denizlere ulaşıyor.*¹²⁷

AZ.T.ulasmaq¹ (*qarş.*)Ağız-ağıza verib ulamaq, hamı birdən ulamaq.

ulasmaq² Yetişmək, görüşmək, qovuşmaq.¹²⁸

Yapı: K.B.ulash-(I m, 2996); D.L.T. الْشُّدُّ (Ic,189-21); Kam.T. الْأَشْمَق; ulaşmak (Tar.S,

VI c, s.3940);

Anlam:Az.T.'deki Ağız-ağıza verip ulumak anlamı T.T'de bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi:Ulaşmak Türk kökenli bir fiildir.Fiilin kökü **ul**(taban,dip,temel)den

¹²⁷ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s.1513.

¹²⁸ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakü 1987, IV c, s.231.

ul-eş-mek/ulaşmak¹²⁹ (yetişmek, kavuşmak, varmak, nişanlanmak)

Türevleri: T.T.ulaştırma, ulaştırmak, ulyacı, ulaşık, ulaşılmak, ulaşım, ulaşma.

Ek Bilgi:

Azerbaycan Halk Ağzında: ulaşmaq-qarışmaq, qoşulmaq (İmşli, Kürdemir, Mingeçevir)

Uşağı qoyma ulaşın pis adama (İmişli)

Türkiye Halk Ağzında:

1.Nişanlanmak (Çkr, Gündül-Ank.)

2.Takılmak, şaka yapmak(Tavas, Dz.)

ÜZMEK

T.T. üzmek -er, (-i)

- 1.Üzüntü vermek. *Onu biraz üzerim ama zekasına da bayılırım.*(S.F.Abasyanık)
- 2.Bir şeyi gerip çekerek gevşetmek, sürterek aşındırmak. *Odunlar eşeğin sırtını üzüyordu.*¹³⁰ (R.H.Karay)

Az.T. üzmek¹

- 1.Suyun üzündə vəya altında hərəkət etmək. //Suda batmadan hərəkət etməyi bacarmaq. *Mən üzə bilmirəm.*

//Xüsusi mexanizmlər vasitəsiylə müəyyən istiqamətdə suyun üzündə və ya altında

¹²⁹ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2004, s.685.

¹³⁰ *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II c, s.1544.

hərəkət etmək. (gəmi,qayıq,və s.haqqında)

Qayıqlar, gemilər üzər yanaşı; Sallanan bayraqlar əks ədir suda (S.Vurğun)

//Gəmidə, qayıqda ve s.də getmək

2.məc.Havada yavaş, yavaş, sərbəst surətdə hərəkət etmək, üzmək. *Havada üzən yüngül şeylərin ve havanın özünün ağırlığı vardır.*(H.Zərdabi)

//məc. Ay, günəş haqqında..Ay da göy dənizdə olan kimi axıb üzürdü.(S.Rəhimov)

Üzmək² 1.Dərmək, qoparmaq, qırpmak.

(Cohan)Çəməndəki o güllərin en gözəlin üzərəm.(Ü.Hacıbəyov)

2.Kəsib atmaq, kəsmək. *Mışar barmağını üzdü, Yaxşı ki,balta ayağını tamam üzməyib.*(Z.X.elil)

3.Ayrımaq, qoparmaq. *Qızı qucaqlayıb ayaqlarını yerdən üzdü.*(M.İbrahimov)

4.Haqq-hesabını qurtarmaq, ödəyib qurtarmaq.

Üzmək³ Taqətdən salmaq, əldən salmaq, yormaq. *Tamaşanın dərdi Minayəni üzürdü.*(B.Bayramov)

2.Bir sıra isimlərə qoşularaq mürəkkəb fe'l ve müxtəlif ifadələr düzəldilir: Qəlbini üzmək, canını üzmək, əlini üzmək.¹³¹

Yapı: N.F. أوزوب (Im,III d, 281-5); D.L.T. ازدى (Ic, 165-18); *üzmek* (Tar.S, VI c, s.4134); K.B. üzdi (I m, 5458); E.T.Y.üzgali T.13(I, 104);

Anlam: Az.T'de koparmak,toplamak,kesmek,ayırmak anlamları T.T.'de kullanılmaktadır.Az.T'de bu fiil bugün korumakta ve kullanmaktadır. T.T'de ise bu fiilin yaygın olarak genişlemiş anlamları kullanılmaktadır.T.T'de bu fiilin anlamı daralmıştır.

Köken Bilgisi: Lessing göre Türk dillerindeki -üz Moğol. *uri/urax* 'koparmak,

¹³¹ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1987, IV c, s.246.

sökmek, yırtmak'dan ortaya çıkmıştır. G.Ramsted Altaycadaki şekillere dayanarak bu fiilin ortaya çıkabilecek şekillerini gösteriyor: Gold (Nanay.), *pur-tu* 'kırıntı' Kore. Pure 'parça, parça', Tunguzcadaki *hur-gu* 'kırmak, parçalamak'

G.Ramsted son çalışmalarla göre Türk dilerindeki üz fiilinin ortaya çıkış olabileceği bu filleri de ekliyor: Moğol. *Üriü* 'testere ile kesmek,yontmak', Mançurcadaki *furuku* 'kaba,eğe', Kore. *phur* 'ezmek'¹³² Moğol. *Üriü* 'kesmek, ezmek',Orta.Moğol. *hürüü<piürüü* 'yontmak'. Mançurcada *furu<pürüü* 'dilimlere ayırmak' Evengcede *hur* 'ezmek, uafalamak. Kore. *phul*

M.Räsänen VGAS1 dayanarak *iiz* fiilinin yapısını hür şeklinde gelme olduğunu gösteriyor.¹³³

Türevleri: **A.T.**üzme; **T.T.** üzme, üzülme, üzülmek.

Ek Bilgi:

Azerbaycanlı Halk Ağzında:

Üzmek-dasmaq (Salyan)

Türkiye Hlk Ağzında:

1.koparmak, ayırmak (Ama, Sm, Gr, Nḡ, Kn, Mḡ, Çkr.)

2.üzmek-yüzmek (Ezc.)

YAPMAK

T.T.yapmak -ar,(-i) 1.Ortaya koymak, meydana getirmek,olusturmak, imal etmek,

¹³² bkz, Ramsted SKE²¹⁰(pure); Ramsted SKE (*phulda*) Ramsted KWb (*iřxe*).

¹³³ E.V.Sevortyan, *Etimologîcheski Slovar Türkskix Yazïkov*, Moskva 1974, s. 622.

üretmek. *Tarih beşeriyetin mazisi boyunca insanların yaptıklarını anlatır.* (İ.Kafesoğlu, T.M.H.)

- 2.Olmasına yol açmak, bir şeye sebep olmak. *Kirli sular kolera yapar.*
- 3.Tamir etmek, onarmak
- 4.Etmek, eylemek, bir işe uğraşmak, bir fiil ve harekette bulunmak.
- 5.Salgılamak, çıkarmak.
- 6.Gerçek vasıflarını ortaya koymak
- 7.Bir dileği,bir isteği yerine getirmek.
- 8.Düzenlemek, tertip etmek, gerçekleştirmek. *Toplantı yapmak.*
- 9.Bir duyguyu, bir arzuyu bir istek veya fikri, harekete dönüştürmek.
- 10.Düzenli bir hale getirmek,hazırlamak.*Yol yapmak, yatak yapmak.*
- 11.Zarara uğratmak, zarar vermek.
- 12.Bir harekete başlamak veya bir şeyle uğraşmak.
- 13.Tesirli olmak, etkilemek.
- 14.Görmek, gerçekleştirmek.
- 15.Evlenmelerini sağlamak üzere araya girmek.*Bu kızı sana yapalım mı?*
- 16.Olmak, meydana gelmek.
- 17.Edinmek, biriktirmek, sahir olmak. *Servet yapmak*
- 18.Bir kimseyi herhangi bir konuda yetiştirmek, meslek sahibi, yapmak. *Doktor yapmak*
- 19.Davranmak, hareket etmek. *Sigara içmekle iyi yapmıyorsun.*
- 20.(İkinci şahıslara seslenirken) Bir kimsenin yaptığı bir iş veya hareketi engellemek için kullanılır.

21.Şaşma bildirir. *Ali mühendis olmuş.*

Yapma!

22. Askerlik yapmak, çocuk yapmak, ev yapmak, iyilik yapmak, savaş yapmak, yuva yapmak ve s.¹³⁴

Az.T.yapmaq Bişmək üçün təndirin divarına yapışdırmaq. *Qasım əminin övrəti Həlimə xala çörək yapırdu.*

2.(köhn.)etmək *Zeynal şaşırdı, nə yapacağın təyindən aciz kimi idi.*(S.Hüseyn)

3.(köhn.)Tikmək, qayırmaq, düzəltmək, qurmaq. *İki kamança, iki tar tapdilar, Bir çəmənin üstə məclis yapdilar.*(A.Səhhət)¹³⁵

Yapı: D.L.T. يېڭىن (III c, 57-21); N.F. يېڭىن (Im, IIId, 28-12); *yapmak* (Tar.S, VI c,s.4300); K.B. *yapar* (I m, 3232); E.T.Y. *yapmış* Ir.41 (II, 80)

Anlam: Bugün Her iki Türkçede yapıcı ayın olan yapmak fiili anlamca farklıdır. Eskiden Azerbaycan Türkçesinde etmek, yapmak anlamlarıyla kullanılışı bugünkü ortadan kalkmıştır. Azerbaycan Türkçesinde yapmak fiilinin anlamı daralmıştır. Bu Türkçede yalnız bir anlamda kullanılmaktadır. Yapmak fiilinin kök anlamı örtmek, kapamak olmuş, anlamı genişleyerek kurmak, yaratmak, düzenlemek. Bu iki Türk dilinin yazı dilinde örtmek, kapamak anlamı kullanılmamaktadır. Yalnız Azerbaycan Türkçesinin bir ağzında yapmak fiili kök anlamıyla kullanılmaktadır. yapmah-örtmek (Zakatala)

Köken Bilgisi: C.Klosona göre *yap* fiilinin ‘iş görmek, imal etmek, istihsal etmek’ anlamıyla yap örtmek, yapıştırmak’ anlamları bizde ayrıca bir sözlük maddesine ayrılmazı fikri uyandırıyor. Hangisiki artık A.Vamberi ve M.Räsänen *yap* ‘örtmek’ anlamıyla diğer *yap*’a ‘kurmak, iş görmek’ eşsesli bir fiil olarak bilməyə başlamışlar. G.Ramsted,N.Poppe

¹³⁴ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000, IV c, s. 3136, 3137.

¹³⁵ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Bakü 1980, II c, s.494.

ve Murayami Türkçedeki *yapı* Altaycadaki paraleli olarak gösteriyorlar.G.Ramsted yapı Moğol.*daga*' ile ‘ağırlık kaldıracak durumda olmak’ ancak *žaga-žaldu*>Kalmık. *Zaldu*. Ancak birinci fiil anlamından dolayı karşılaşılmaya pek inandırıcı değil. İkinci ise dil kurallarına emin olarak dayanmıyor.¹³⁶

Türevleri: T.T.yapma, yapmacık, yapmacıklı, yapmacıksız.

Ek Bilgi:

Azerbaycan Halk Ağzında:

Yapmağ-hazırlamak, düzeltmek (Göyçay)

Yapmax-örtmek(Zaqatala)Yapmağa ögün üstüne qamış getireller.

Yapimax-Qorxutmaq (Qazax)

YORTMAK

T.T.yortmak -ar,(nsz) hlk. 1.Koşmak

2.Sürekli yol yürümek.

3.mec. İşsiz güçsüz gezmek.¹³⁷

Az.T. yortmaq 1.Yort *getmək, yerimək. Atlar tərpənib bir gədər yortdular.*(S.Rəhimov)

2.məc.Ümumiyyətlə yerimək, qaçmaq, boş-boş gəzmək. *O yenə əvvəlki kimi orabura yortan, ixtisasının adı olmayan və qardaşının əlinə baxan Nəsir idi.*(S.Hüseyn)

3.məc.(dan) Soxmaq, dürtmək.¹³⁸

¹³⁶ Rosiyskaya Akademiya Nauk, *Etimologicheski Slovar Türkskix Yazikov*, Moska 1989, s.126, 127.

¹³⁷ Türkçe Sözlük, Ankara 2005, s.2194.

Yapı: K.B.yortsə (I. m, III c, 2341); D.L.T. يُرْتى (III c, 435-4); E.T.Y. yoritdim I c, 4(I, 24); T.25(I, 108); *yortmak* (Tar.S. VI c, s.4672); Kam.T. بورت N.F.bulunmamaktadır.

Köken Bilgisi: L.Z.Budaqovun gösterdiğine göre *yort yor* ‘yol gitmek, seyahat etmek’ fiilinin etirgen şeklidir. Fiilin kökü yordur.-*t*- etirgen ekidir. Aynı etimoloji açıdan değerlendирerek aynı görüşleri¹³⁹ getiriyor.

Fiilin kökü *yor-(yori-)* çok fazla kaynaklarda rastlanmamaktadır. J.Closona göre *yort* fiiline anlamca ve kökeni olarak *yori* fiili de gösterilebilir. Çok eski kaynaklardan alınan bilgilere göre *yortmak* fiilinin ilk anlamı ‘koşmaya mecbur etmek, yürümeye hareket etmeye mecbur etmek’ (bir kimseyi). Anlam olarak *yort* fiili Moğolcadaki *yorcı* ‘atta gitmek’ fiiline¹⁴⁰ uygun olduğu gösteriliyor.¹⁴¹

Türevleri: Az.T.yortdurma, yortdurmaq, yortma.

YOZMAK

Az.T.yozmaq Özü istədiyi kimi mə’na vermək, izah etmək, Şərh etmək. //Hiss etmək, duymaq. *Kələntərli müsahibinin qəfildən tutulmasını söhbətdən xoşlanmasına yozdu.*(İ.Hüseynov)

//Yuxuda görülmüş, şeyə mə’na vermək, yuxunu tə’bir etmək.¹⁴²

T.T.’nin yazı dilinde bu fil kullanılmamaktadır. Fakat Türkiye Halk Ağzında bu fil şu anlamlarıyla ve şu şekilleriyle kullanılmaktadır:

¹³⁸ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Bakü 1980, II c, s.558.

¹³⁹ GAY 177, Räs’de VEWT 207 a.

¹⁴⁰ bkz. Kotv, 35,40, Ram.KWb. 476.

¹⁴¹ Rosiyskaya Akademiya Nauk, Etimologicheski Slovar Türkskix Yazikov, Moskva 1989, s.226

¹⁴² Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Bakü 1980, II c, s. 551.

Yozmak, yozukmak(1)

1. Bitki, hayvan zamanla soazlaşmak, bozulmak (İsp, Dz, İz, Mn, Mg.)

2.Kök salamayıp, gelişememek (idsn ve.b.) (Dz, Ay, İz, Ada, Ant, Mg.)

3.Aşı tutmamak(İz.)

4.Zayıflamak(Brd.)

Yozmak (2) 1.İstediğinden caymak, bir şeyden soğumak (Dz, Ay, İz, Mn, Çkr, Ng.)

2.Tavuk kuluçkaya yatmaktan caymak, yumurtlamaz olmak (İsp, Ay, İz, Kü, Krş, Tk.)

Yozmak (3) Silmek (yazı için) (Brt, Zn.)

Yapı: K.B; E.T.Y; N.F. bulunmamaktadır.

Anlam: Azerbaycan yazı diliyle Türkiye Halk ağzında yozmak fiili şekilde bakımından ortak kullanılsada bütün anlamları farklıdır. Bu Türkçelerde kök anlamdan farklı kullanılmaktadır. Demek ki bu Türkçelerdeki anlam çeşitlenmesi ağız ayrılıklarından kaynaklanmaktadır.

Köken Bilgisi: *Yozmak* Türkçe kökenli bir fiildir. *Yoz-* kök olarak ilkin *Kaş.Sözlük*'ünde *yozamak* ‘kısranktan başka hayvan kısır kalmak’, *yozmak* ‘çok akmak’ eylemlerinde görülür. Anadolu Türkçesinde ise XIV.yüzyıldan bu yana kullanılmaktadır. C.Clausona göre bu sözcüğün *yozar* biçimini veren bir açıklama getirip Türkçe olduğunu söylemektedir. A.V.L.O, Ş.S, gibi sözlüklerde Türkçe olduğu gösterilmektedir. Farscada bu fiil *yuziden* ‘aramak, araştırmak’ *yuz* ise ‘sıkrama’ anlamındadır.

Bu fiil Tar.S. *yoz-* ‘bayağı, aşağılık, yararsız, bozuk, sürülüp ekilmemiş yer, verimsiz’ geçmekteir.¹⁴³

¹⁴³ *Derleme Sözlüğü*, XI c, s.4303.

SONUÇ

Aynı kökene dayanan bir dilin kolları arasında zamanla meydana gelen ses ve şekil farklılıklarını ile anlam ayrılıklarının çok çeşitli sebepleri vardır. Bunların başlıca sebeplerini iletişimszilik, coğrafi alanlara dağılma, başka dillerin ve kültürlerin etkisinde kalma olarak sayabiliriz. Bu sebeplere sosyal değişimeleri de katabiliriz. Farklı coğrafyalarda yaşayan ve kendi içinde birtakım sosyal değişimelere uğrayan topluluklar birbirleri ile irtibatta değilse, aralarında anlayış, tutum ve çeşitli uygulamalar açısından da farklılıklar ortaya çıkar. Bağımsızlık da bu farklılığın doğmasında bir etkendir. Boyunduruk altında yaşayan her toplum hakimiyet kurarı toplumun sosyal ve kültürel etkilerinden kurtulamaz. Dolayısıyla bunu da bir sebep olarak gösterebiliz.

Yukarıda belirttiğimiz durumun örneklerini Türk Dili içinde izleyebiliyor ve bu durumun yansımalarını görebiliyoruz. Çin Halk Cumhuriyetinin doğudaki topraklarından başlayarak doğu ve batı istikametinde Makedonya içlerine kadar uzanan geniş bir alana yayılmış olan Türk dilinin kolları arasındaki farklılık bu yayılmanın sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilir. Bir başka etken ise Oğuz, Türkmen, Kıpçak, Uygur gibi büyük lehçelerin birbirinden farklı olarak gösterdikleri tarihi gelişmeye dayalı ses ve şekil özellikleridir.

Türk gruplar arasında yıllarca içe-içe yaşayan Azerbaycan halkı ile Anadolu halkı arasındaki dil farklılığı asgari düzeydedir. Aynı özelliğin Irak Türkmenleri, Azerbaycan Türkleri ve Anadolu Türkleri arasında var olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında ait oldukları dil grupları bakımından bir yakınlık bulunmakla birlikte aralarında gene de birtakım ses, şekil ve anlam ilgisi açısından farklılıklar vardır. Bu çeşitliliği tarihi gelişmeye bağlayabiliriz. Bunun yanısıra

yabancı diillerin özellikle söz hazinesi bakımından Türk dilini etkilemeleri birbirine yakın bu iki dil grubu arasındaki iletişimsızlıkten kaynaklanan farklılığı derinleştirmiştir.

Bu iki dil grubu arasındaki ses, şekil, anlam bilgisine dayalı farklılıklar geniş bir araştırma konusudur. Bu bakımından çalışmamızda bu farklılıklar fiiller çerçevesinde ele alınmış ve 100 fiil tespit edilerek bunlar her iki dil grubu içinde ses, şekil ve anlam bilgisi açısından gösterdiği farklılıklar değerlendirilmiştir. Bu çalışmada 100 fiilden ancak Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin hem yazı dilinde, hem ağızlarında ortak kullanılan anlam çeşitlenmesi gösteren fiiller ele alınmıştır. Bunların dışındaki fiiller ya her iki Türk dilinde ortak olarak hiç kullanılmamakta, ya da şekil ve anlam olarak aynı olduğu için bu çalışmada gösterilmemiştir. Bu yüzden bu çalışmada ancak konuya yönelik olan fiillerden ayrıntılı bahsedilmiştir.

Bugün Kazak, Kırgız, Özbek Türkçeleri ile Türkiye Türkçesi arasında konuşma olarak ve bazı dil özellikleri akımından farklar daha çok görülse de, Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi neredeyse tamamı anlaşılan bir iletişim kurabilir. Artan ilişkiler neticesinde her iki tarafta da bir kulak aşinalığı oluşmaktadır. Fakat bu yakınlığa rağmen Batı Türkçesinin bu iki kolu arasında bazı farklılıklar da vardır.

Yapılan karşılaştırmada varılan sonuçları maddeleyecek olursak bu 100 fiil içinde ses ve anlam bilgisi açısından görülen faktüllikler kısaca aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Ses Özellikleri Bakımından Farklılıklar

d/t değişimi T.T. *dikmek*-Az.T.*tikmek*

ğ/y değişimi:T.T. *değinmek*-Az.T.*deyinmek*

e/ö değişimi:T.T. *gevsemek*-Az.T.*gövsemek*

k/x(h) değişimi:T.T. *aktarmak*- Az.T.*axtarmak*

k/x değişimi:T.T. *saklamak*- Az.T.*saxlamak*

k/h değişimi:T.T. *okşamak*-Az .T.*oxşamak*

k/q değişimi: T.T.*kayıtmak*-Az.T.*qayitmaq*

k/q değişimi:T.T.*kayırmak*- Az.T.*qayırmaq*

k/q değişimi:T.T.*kaytarmak*-Az.T.*qaytarmaq*

k/q değişimi:T.T.*koşmak*-Az.T.*qoşmaq*

t/d değişimi:T.T.*bastırmak*-Az.T.*basdırma*

t/d değişimi:T.T *gütmek*-Az.T.*güdmek*

t/d değişimi: T.T.*tartmak*-Az.T.*dartmak*

t/d değişimi:T.T.*tartışmak*- Az.T.*dartışmak*

Anlam Bakımından Farklılıklar

Bugün Türkiye Türkçesiyle ve Azerbaycan Türkçesinin hem yazı hem ağızlarında şekil bakımından ortak kullanılan ancak anlamı değişmiş 36 fiil vardır.

Bu fiillerin dışında Türkiye Türkçesinin ancak halk ağzında kullanılan Azerbaycan Türkçesinin hem yazı dili ve ağızlarında ortak kullanılan fiil sayısı ise 8'dir.

Ortak Türk dilinde bir zamanlar aynı anlamda bulunan *okşamak* fiili hem Az.T'de hem T.T'de ‘benzemek’ anlamıyla kullanılmış, bugün T.T'nin yazı dilinde bu anlam kaybolmuştur.

Diğer bir fiil *yapmak* ‘tir. Ortak Türk dilinde eskiden ‘hazırlamak’ anlamıyla geçen *yapmak* fiili Az.T'de kullanılmış fakat bugün bu anlam Az.T'de eskimiştir.

Bu çalışmada fiillerin anlamlarında görülen çeşitlenme fiillerin kök anlamıyla bağlantılıdır. Örneğin: *Azman* fiilinin bugün T.T'de kök anlamı kullanılmakta, ama Az.T'de ise bu fillin anlamının genişlediğini görmekteyiz. Az.T'de genişlemişlemiş

anlamları ‘yolunu kaybetmek kaybolmak’tır.

Bir başka fiil *aktarmak* ‘tır. Bugün Az.T’de bu fiilin kök anlamı ‘aramak’tır. T.T’de ise bu fiilin kök anlamının dışındaki bir anlamı ‘bir yerden veya bir kaptan başka bir kaba geçirmek, devretmek’tır.

Danışmak fiili bugün T.T’de kök anlamını ‘bir kimseden bilgi almak’ kullanmakta, Az.T’de ise bu fiilin kök anlamdan kaymış, genişlemiş şekli ‘konuşmak, söylemek’ kullanılmaktadır.

Her iki Türkçede farklı anlam ifade eden bir başka fiil *gevşemek*’tir. Az.T’de bu fiilin kök anlamı ‘çığnemek’tir. T.T’de ise kök anlamın dışındaki sonradan ortaya çıkan ‘sertlik ve gerginliği bozulmak, çözülmek, yumuşamak’tır

Tapmak fiilinin bugün T.T’de kök anlamı ‘istemek, inanç yolunda çalışmak’tır. Az.T’de ise bu anlam bulunmamaktadır. Az. T’de *tapmak* Eski Türkçede (D.L.T, K.B.) olduğu gibi ‘kaybolanı bulmak’ anlamındadır.

Bu çalışmada varılan bir başka sonuc genel olarak temel (esas) anlamların her iki Türkçede ortak olduğunu söyleyebiliriz.

Bir yüzyıla yakın birbirinden uzak düşmüş Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında iletişimler, sosyal ve kültürel etkileşimler dolayısıyla dilde birtakım farklılıklar gelişmiştir. Bugün Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türkleri kurulan kültürel, iktisadi ve sosyal ilişkiler sonucunda gün geçikçe biribirine daha çok yaklaşmaktadır.

Umarız ki, dildeki bu farklılaşma bir gün dilin lehine gelişir. Dildeki olumlu farklılaşmalar her iki dilde de yer bulur.

100 fiil üzerinde yapılan bu çalışmada tespit edilen anlam çeşitliliği, anlam zenginliği olarak değerlendirilmeli ve her iki dil grubu bu çeşitlenmeden yararlanmalıdır.

TEZİN ÖZETİ

Bir yüzyıla yakın biribirinden uzak düşmüş, Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında iletişimsızlık sosyal ve kültürel etkilenmeden dolayı, dilde birtakım farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Aynı kökene dayanan bir dilin kolları arasında zamanla meydana gelen ses, şekil farklılıklarını ile anlam ayrılıkları bir araştırma konusudur. Bir fiilin Türkiye Türkçesindeki anlam çeşitliliğini Azerbaycan Türkçesinde göremememiz veya Azerbaycan Türkçesindeki anlam çeşitliliğine Türkiye Türkçesinde rastlamamışımız bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan tarihi dönemlere bağlı kalarak anlamda çeşitlilik ortaya çıkarken, başka yandan tercüme yoluyla bazan da anlam genişlemesiyle iki lehçe arasında farklılıklar görülmüştür. Bu bakımından çalışmamız da bu farklılıklar çerçevesinde ele alınmış ve 100 fiil tespit edilerek, her iki dil grubu içinde bu 100 fiil arasında ses, şekil anlam bakımından farklılık gösterenlere ağırlık verilmiştir.

Bu çalışmayı hazırlarken kök, yapı bakımından Türkçe olan fiilleri seçtim. Aralarında Moğolca olanlar da vardır. Bu çalışmada sözlüklerden ve çeşitli metinlerden seçtiğim fiilleri ayrı ayrı fişledim, anımlarını tespit ettim. Aynı fiilin iki lehçeye ait olan anımlarını ve örneklerini yan yana getirerek aradaki anlam farklarını çıkardım.

Bunların yapısını, kökenini, ağızlardaki kullanımını, anımlarını karşılaştırdım.

Ağızlara kadar inmemen bir amacı vardı. O da her iki lehçe arasında ağızlerde kalan ortaklığını tespit etmekti.

Bu karşılaştırma sonucu görüldüyorki, hem Türkiye Türkçesinin hem Azerbaycan

Türkçesinin yazı dili ve ağızlarında ortak kullanılan fakat farklı anlam ifade eden 36 fiil vardır. Bu fiillerin dışındaki 8 fiil Azerbaycan Türkçesinin hem yazı dili, hem ağızlarında Türkiye Türkçesinin ise yalnız ağızlarında ortak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada varılan başka bir sonuç genel olarak temel anlamların her iki Türkçede ortak olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak bu iki dil arasında anlamlardaki farklılaşmanın iletişimsızlıkten ileri gelmesinin tarihi süreçle de ilgisi vardır. Bir başka sebep de bu Türkçelerin başka diillerin etkisi altında kalması olup başkalaşma coğrafi konumdan da kaynaklanmaktadır.

Tezimin ortak yazı dili, aynı kaynağı dayanan Türk Dillerinin birbirine yaklaştırılması gibi çalışmalara katkısının olacağını umuyorum.

ABSTRACT

The miscommunication between the Turks of Turkey and Turks of Azerbaijan who were stay away from one another, together with the social and cultural influence of the third cultures caused to some differences in language.

The vocal, formal and meaning differences which have occurred as time passes between two different branches of a language which is common in origin is a subject of research. Not to see the meaning variety of a verb in Turkey Turkish in Azerbaijan Turkish or not to encounter the meaning variety of the Azerbaijan Turkish in Turkey Turkish is a problem which is frequently seen. On the one hand meaning variety occurs connected to the historical periods and on the other hand there may be seen differences between the two dialects as a consequence of translation and sometimes meaning extension. In this respect, our study is considered in the frame of these differences and 100 verb is detected and it is focused on the ones which shows difference in vocal, formal and meaning.

While I was studying, I selected the verbs which are Turkish in respect of root and structure. But there are Mongolian verbs among these. In this study I have prepared an index card and determined the meanings of the verbs that I have selected from the dictionaries and various texts. And I have compared the different meanings and samples of the same verb in both dialects and revealed the meaning differences.

And I also have compared the structure, origin, usage and meaning of these verbs in both dialects.

I have an aim while I was reducing the study to the oral usage. My aim was to determine oral the clan commonness between the two dialects.

As a consequence of this comparison, it has came to light that there 36 different verbs which are used both in Turkey Turkish and Azerbaijan Turkish literary and colloquial language but express different meanings. The other 8 verbs are used in both literary and colloquial Azerbaijan Turkish but are used only in colloquial Turkey Turkish commonly.

Another consequence which has been made by this study is that the essential meanings are generally same in both dialects of Turkish.

However that the reason of the meaning differentiation between these dialects caused by the miscommunication has a relation with the historical process. And the influence of the third languages on these Turkish dialects because of the geographical location is an other reason.

I hope this thesis will add information to the common Turkish language studies.

KAYNAKLAR

Aksan Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara Üniversitesi Yayınları , Ankara 1971, s.199.

Arat, Reşit, Rahmeti, *Kudatgu Bılıg III*, Edebiyat Fakültesi Yayınları , İstanbul 1979.

Ata Aysu, *Nehcü-l Feradis*,Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, III dizin-sözlük.

Ata Aysu, *Nehcü-l Feradis*, II Tıpkıbasım, I m, Ankara 1995.

Atalay Besim, *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, Alaeddin Kiral Yayınları , Ankara 1943.

Atalay Besim, *Divanü Lügat-it-Türk*,Türk Tarih Kurumu Yayınları, I c.

Atalay Besim, *Divanü-Lügat-it-Türk*,Türk Tarih Kurumu Basımevi, II c, Ankara 1985.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakü 1964, I c.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Elm Neşriyatı, Bakü 1980, II c.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Elm Neşriyatı, Bakü 1983,III c.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Eli Neşriyatı, Bakü 1987, IV c.

Bağirov, G, *Azerbaycan Dilinde Fiillerin Leksik-Semantik İnkşafi*, Bakü 1971, s.66

E.V. Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazıkov* (V,G,D), İzdatelstvo Nauka, Moskva 1980.

E.V. Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazıkov*, (B), İzdatelstvo Nauka, Moskva 1978.

E.V. Sevortyan, *Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazıkov* (ünlüler), İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974.

Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov (K,K), Rosiyskaya Akademiya Nauk, Moskva 1997.

Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov (L,M,N,S), Rosiyskaya Akademiya Nauk, Moskva 2003.

Etimolojičeski Slovar Türkskix Yazikov (J,Y), Rosiyskaya Akademiya Nauk, Moskva 1989.

Gürsoy, Naskali, Emine, *Türk Dünyası ve Ortak Dil*, Yeni Türkiye 15, Mayıs Haziran, 1997.

İlker, Ayşe, *Batı Grubu Türk Yazı Dilinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Necmettin Haciemoğlu, *Türk Dillerinde Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Orkun Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Yüksek Öğretim Kurumu Matbaası Yayınları, Ankara 1994.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000, I c.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978.

Tarama Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, III c, Ankara 1967.

Tarama Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV c, Ankara 1969.

Tarama Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V c, Ankara 1971.

Tarama Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI c, Ankara 1972.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, I c, Ankara 1988.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, II c, Ankara 1988.

Türkiye Halk Ağızından *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, IIIc, 1993.

Türkiyede Halk Ağzından *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, IV c,
Ankara 1993.

Türkiyede Halk Ağzından *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları , VI c,
Ankara 1993.

Türkiyede Halk Ağzından *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, VIII c,
Ankara 1993.

Türkiyede Halk Ağzından *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları, X c,
Ankara 1993.

Türkiyede Halk Ağzından *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Yayınları , XI c,
Ankara 1993.